Co-funded by
the European Union

Barabar
CENTRE

Manuali vash Promovipe e Vastipasko e Artesko thay Kulturako ko Lokalune Iniciative

O BARO PROYEKTI - BARABAR INICIATIVA (nakhela) ANO SHTORCO/GRASSROOT

Publikinla:
©Integra, CASA thay Barabar Centre

Ko-Autorya:
Aurela Kadriu
Leonida Molliqaj
Stefan Kalaba

Design thay Layout:
Ben Kajtazi

Tirazhi:
50 Kopie

Septembro 2025
Prishtina

Andripe

Introdukcia **6**

ARTI THAY KULTURA VASH SOCIALUNO YAVERIPE **9**

Estetika vs. Politika – Arti sar Alati vash Socialuno Yaveripe 10

Realuno Jivdipe: Vastipe e Artesko thay Kulturako vash Adresipe e Socialune Puqipyengo 14

Modelya e Organizaciengo, Naformalune Kolektivengo, thay Individualune Artistengo ani Kosova 15

Kreiripe e Sinergiako vash te Reslol May Buhli Audienca: Modelya e Ledeipasko mashkar Artistikune thay Kulturake Aktorya 22

Shayutne Finansipaske Modelya ani Kosova 23

POLYENGE THAY KULTURAKE PRATSAVA PE SOCIALUNO YAVERIPE **27**

Arti sar Alati vash Avansipe e Polyenge Yekhipasko ani Kosova 28

Arti, Kultura, thay Polyengo Yekhipe 29

Misalya e Feministune Artistikune Intervenciengo ani Kosova 30

I. Orange Girl 31

II. Festivali FemArt 33

III. Feministune Muralya ani Kosova 33

IV. Yaver lokalune iniciative 34

Rekomandipya vash Dizaynipe, Implementipe, thay Evaluipe e Polyenge-Senzitivune Artistikune Iniciative 35

Dizaynipe e Iniciativako 35

Implementacia 37

Monitoriepe, Evaluacia, thay Siklipe 39

KULTURAKE PRATSAVA VASH SOCIALUNO YAVERIPE E FOKUSEA PE NA-MAZHURANTUNE KOMUNITETYA **41**

Inkluzia e Na-Mazhurantune Komunitetengo – Generaluno Konteksti 42

Manualeski Relevanca vash Etnikipea Sahastardo programipe 43

Kulturake Praktike sar Temeli vash Dizuno Angazhipe e Na-Mazhurantune Komunitetengo 44

Arti thay Kultura sar Mehanizmya vash Socialuno Yavipe ani Kosova – Bariera vash Kotorleipe ko Ulavdo ose Palo-Kontfliktesko Mashkar 44

Avantazhe e Arteske thay Kulturake Programipasko ani Na-Mazhurantenge Komunitetengo Sahastaripe 46

Dizayni e Sahastarde Kulturake Iniciativengo 47

Metode thay Pratsava pe Kreiripe e Etnikune Inkluzivune Kulturake Proyektengo 50

Proyekteske Implementaciake Alatya pe Siguripe e Sahastaripasko e Na-Mazhurantune Komunitetengo 52

Sherune Indikatorya vash Monitoripe e Etnikune Inkluziviteteskо 54

Kosovake Realune-jivdipaske Praktike thay Shukar Misalya e Etnikune Inkluzivune Programengo 56

I. O Mobiliteteskо thay Bazikuno Resipe e Kulturake Programengo – filmipe pe Ruralune Thana 56

II. Vazdipe e Ulavde Identitetesko Prekal Arti 57

Keripe Buti pe Rafinya 58

Bibliografia **61**

Vash o proyekti

O BARO Proyekti – Barabar Iniciativa (nakhela) Ano Shtorco/Grassroot si yekh inovativuni iniciativa koya zorakerla e bazikune organizacien, juvlane kulturake aktivisten, thay artisten ani sah Kosova te vastinen o arti thay kultura sar alati vash promovipe e socialuna inkluziako, komuniteteski kohezia, thay demokrativuno kotorleipe. O proyekti fokusingyola pe zorakeripe e lokalune akterengo, kreiripea platforma vash ledeipe, thay adresipe sherune socialune pharipya zorakeripea e politikaki advokacia thay kulturako aktivizmo upral tele.

Phiravdi kotar e Integra, pe ledeipe e CASA thay phikodendi kotar EU, o proyekti sile res te zorakerel e rola e bazikune akterengo pe vazdipe e may inkluzivune thay kohezivune amalipasko. Prezentinla nevo modeli e ledeipasko kova phanela khetane lokalune iniciative e nacionalune politikenca, pozicionipea o arti thay kultura pe anglipe e Kosovake transformaciako.

Phikodeipea bazikune organizacie, juvlane artisten, thay lokalune kulturake praktisionerya, o BARO proyekti inkurainla kreativune solucie vash kompleksune puqipya sar si socialuni ekskluzia, diskriminacia, post-konfliktesko lekanipe, thay publikuno angazhipe. Pe olako shtorco, o proyekti penjarla thay stabiluno socialuno progresi ani Kosova baziringyola pe institucionaluno phikodeipe thay aktivuno dizunengo kotorleipe. Ofertipea alatya, rafinya, thay resursya, o proyekti zorakerla taloreprezentime grupen te formirinen o avipe e olenge komunitetengo.

Vash o Manuali

O Manuali vash Promovipe e Arteske thay Kulturake Vastipasko ano Lokalune Iniciative si praktikaluno resursi dizaynimo te zorakerel bazikune Civilune Amalipaske Organizacie, artistyen, aktivisten, thay yaveren ani Kosova te vastinen o arti thay kultura sar alati vash socialuno yaveripe. Dela esencialune strategie thay metode vash aplikipe e kreativitetesko vash zorakeripe e pozitivuna transformaciako andar o komunitetya. Servipea sar kapaciteteske-vazdipasko resursi sar vi sar praktikaluno godideipasko lil, o Manuali dela akciake ramya thay misalya te azhitinele drabarnen te dizayninen sahastaripaske, kulturake senzitivune proyektya kola promovinena socialuni inkluzia, komunitetengi kohezia, thay dizunengo kotorleipe.

Leparipea maybut e transformativuni rola e artesko, o Manuali dela shaipe drabarnenge te adresinen socialune pharipya thay lokyarel mashkar-komunitetengo dialogi. Kerdo vash Kosovako specifikuno konteksti, sigurinla kay dela yekh pratsav kova si relevantuno thay sile impakti vash odola kola mangena te kreirinen qaqutno, lugevahtuno yaveripe.

Akaya Publikacia som-finansisali kotar Evropaki Unia. Olako andripe si godornipe e Integra thay CASA thay na reflektinena o dikhipe e Evropaka Uniako.

Introdukcia

Arti thay kultura dena forma na numay sar amen ekspresina amende, numay sar vi halova e lumia, sar adikera e memoria, vazda ledeipe, thay kera imaginacia so si maydur desar o prezento. Ani Kosova, kote o konfliktesko eho pandar informinela o sakodivuno jivdipe thay o komunitetya lugyarena te naviginen hor ulavipe thay sistematikuno nayekhipe, kreativuni ekspresia dela diso ini zoralo ini esencialuno. Puterla than vash refleksia, konekcia, thay dialogi kote o politikune thay institucionalune ramya but ver nashti. O arti nakhavla o konvencionaluno diskursi, deipea forma odoleske so o alava nikana nashti te sikaven — so musay te shungyol, jivdingyol, thay zorakergyol. Qhivlamen maydur desar amare sherune thavda ko yaverenge jivdipya thay perspektive, ini pe odola kola amen dikha sar distantune ose kontratune. Nakhavipea akala samatrede, o arti transforminla amende andral, peravipea o phiravde narativya thay paravipea may hor penjaripe e amare ulavde manushipasko. Ko Kosovako kompleksuno socialuno dikhipe, ayeka imaginativune thana na si sherunipea evaluime; on si sasavipea mangle.

Peravdo ko akava realiteti, akava Manuali dikhla o arti but maybut desar yekh tasviri pe amalipe. Si yekh e amare mayzorale instrumentengo vash keripe sfida, saslaripe, thay re-maginacia. Olesko sheruno resi si te del dudi o pharo tereni e arteske keripasko ani Kosova, ini pe generali vi pe ulavdo fokusi ko socialipea angazhimo arti. Ji kay penjarla o politikune, socialune thay ekonomikune pharipya kolenca arakhlona o artistya, o Manuali sile res te dudyarel suksesune misalya thay sikavde pratsava kola reste manglo impakti ini palo sah akala pharipya. Anglo sah, rodla te kerel klaro thay shukar sikavdo suro vash transformativuno zori thay vitaluno mahatnipe e socialune angazhime artesko ano amalipe. Anglo sah, vakerla vash socialuno angazhimo arti na si luksi numay esencialuno phiravno e demokrativune redikhipasko thay socialuna koheziako.

Akava resursi si dizaynimo vash aktivistya, artisya, civilune amalipaske organizacie, thay naformalune artistenge grupe, kola ose silen eksperienca pe vastipe e kreativuna ekspresiako vash socialuno yaveripe ose numay shrdinde te dikhen olako potenciali.

O Manuali si organizimo ko trin mashkarphande komponente, dizaynime te inspirinen thay den godi e drabarnenge pe paravipe e potencialesko e transformativune artesko:

1. Arti thay Kultuea vash Socialuno Yaveripe
2. Polyenge thay Kulturake Pratsava vash Socialune Yaveripya
3. Kulturake Pratsava vash Spcialune yaveripya pe fokusi ko Na-mAzhurantune Komunitetya

Sakoya sekcia dela tematikuno dikhipe, praktikaluno godideipe, thay lokaluno suresko studipe e shukar praktikako. E sebepestar kay akala komponente si baziripe me yekh yaver, rekomandina kay te konsultinen o Manuali totalipea, desar sar izolime kotora.

Artesko zori si pe olesko shaipe te humanizinel: anela abstrakt statistike pe jivdipe, dela avazo e bi avazenge, thay puterla emocionaluno akcesi pe eskeprience kola pe yaver drom shay ovna bi dikhle. O arti na dela instrukcia, ov puterla. Centripea mikro-historie, marginalizme komunitetya, thay jivdime eksperience, kharla e audience te oven ispatya desar te krisinen. O arti pe ayni vaht lela angali o ambiguiteti, refleksia thay nuansa, kualitetya kola si pe nanipe e politikune diskursestar, adikeripea kontradikcie bizo forsiripea e rezolucia. Akava kerlole special krucialuno ko ulavde ose post-konfuklteske amalipya sar si e Kosova, kote o qaqipea si kontestimo thay o lekanipe aqhola kishlo.

Harnipea, o arti pherla odova so o politike ose proteste nashti; yaverinla percepcie, generinla empatia, thay adikerla luge-vahtune konverzacie vash hakayipe, yekhipe, thay peripe. Akale sebependar, social angazhimo arti musay te ovel penjardo pe edukaciako, strukturako thay finansiengo drom sar fondaciaki baza e Kosovake demokrativune thay socialune evolviripasko.

Metodologia

O evolviripe e Manualesko vash Promovipe e Arteske thay Kulturake vastipasko ano Lokalune Iniciative phiravdo kotar buderi-fazengo procesi kova sile res te sigurinel e relevanca thay praktikaliteti. Ekipa kotar trin ekspertya, sakova unikat ekspertiza, som-dizayninde o Manuali vash te sigurinen kay si ini praktikuno ini sahipea phando e Kosovake kontekstea. O ekspertya dikhlarde yekhe specialisti ano arti thay kultura vash socialuno yaveripe, yekh fokusisalo pe kulturake pratsava vash na-mazhurantune komunitetya, thay yekh yaver e ekspertiza pe polyenge-senzitivune kulturake pratsava.

E motodoligia kombiningya rodlaripe ani mez thay konsultacie dikhlaripea lokalune CAO, artisya, aktivistya, thay komunitetenge reprezentya ani sah Kosova. Prekal interviste, kedipya, thay fokus grupe, e ekipa kedingya dikhipya kotar Kosovake diversitetune komunitetya. Akala konsultacie, som e nacionalune mayshukar praktikenca, dende forma e Manualeske andripaske, siguripea kay si globalipea informimo thay lokalipea relevantuno.

O ekspertya sigurisale kay o Manuali adresingya o komunitetnge mangipya, maybut e na-mazhurantune thay marginalizime grupengo, ji kay aqhilo polyengp-senzitivuno. Ani finaluni faza, o drafi e Manualesko ulavdilo e sherune manushenca vash redikhipe. O palune informacie kotar akala sesie azhutinde te refiningyolo andripe, siguripea kay si klaro, kulturake senzivitetea, thay praktikuno. O rezultati si vastipaske-pashutno resursi kova bilavla e globaluni ekspertiza e lokalune janipea, deipea zoralo bazamenti vash arteske thay kulturake iniciative ani sah Kosova.

ARTI I THAY KULTURA VASH SOCIALUNO YAVERIPE

Aurela Kadriu

Estetika vs. Politika – Arti sar Alati vash Socialuno Yaveripe

Ani Kosova, sar sakote, e aktualuni debata aqhola pe nocia kay o arti thay aktivizmo, ose angazhipe e socialune puqipyencam si ulavde domenya. Popularuno pakyavipe insistinela kay o arti aqhola "puro," reflektipea aktualune estetike bizo pelaripe e socialune nervengo, peravipea o konfort zone, ose konfrontipea o amalipe e olake kontradiktenca. Akava pakyavipea forsirimo e Kosovake kishla kulturaka infrastruktura, limitimo rashtrako phikodeipe, thay edukaciako sistemi fokusimo pe tradicionalune, linear art forme. O rezultati si tang halovipe e odolesko so si arti thay so shay kerla.

JI kay akava pratsav si pe kontradikcia e korkore arteska origina. Kreativune emergencie kerdile vash te rezistinen akaya konvencia, te vakergyol yaver, thay te reslol pedral o samatrede e provilegiake. Kota ro auseti, artistikuno ekspresiviteti sinele avrirenduno shaipe te nakhavel o socialune limitya. Nakhipea pe nuansime eksperience thay prezentipea olen pe diversifikune audience, o arti sikavla dialogi, zorakerla o marginalizime avazya, thay kharla vash kolektivuno anglipe. Te insistingyol kay o arti musay te ekzistinel numay vahs estetikuno shukaripe vazdela socialuno puqipe pe korkoro peste: o puqipe e klasako.

E debata vash arteski funksia — shay te komunikinel o laqipe thay formirinel socialune realitetya kotar o mobilizime komunitetya — si odoleske na numay teoretikuno. Formirinla o drom sar si temelimo, sar sikavgyola, thay sar evaluingyola andar o amalipe. O amerikanyuno hramarno thay aktivisti James Baldwin hramingya, "O resipe e artesko si te thovel o puqipya kola si garavde kotar o respodipya" (Baldwin, 1962), sikavipea artesko zoralipe vash te aqhavel dominentune narativya thay khelavel o akseptime qaqipya.

O publikuno diskursi si tipikipea formirimo kotar odola kola silen siguruno akcesi pe platforme – avazya kola mayhari qhivgyona pe puqipe. Ko akava dikhipe, artesko godornipe si te sfidinel o asumipe kotar o mazhurantya, barvalipea olen e kompleksitetea thay sikavipe e odolesko so on mekhena avri. Akaya obligacia rodla kotar o artisti o spirito e kurioziteteskо, na-konformiteti, thay o mangipe vash te thoven pe puqipe o piqipe kova puqlola: Ko vakerela? Kaske eksperience qhivgyona avri? Kola qaqipya mangipea mekhlona avri?

O imperativi pe buhlipe pe odova so garavgyola si pe vilo e aktualune debatesko vash e arteski rola: si numay vrda vash estetikuni ekspresia, ose alati vash konfrontipe e socialune realitetengo thay keripe shayutno e mobilizaciako? Akaya debata pashipea si pe paralela e luge-vahtuna tensia mashkar o personaluno thay politikuno. O jivdime realitetya e sah social kategoriengo, formirimo kotar historikuni diskriminacia thay avripe, pe ayni vaht tiknardile pe individualune eksperience thay avdrime sar prinatune disfate.

Palem e arteski rola na si numay te interpretinel o realiteti, numay pe ayni vaht te transforminelolen, ose barem, te provokinel refleksiaki sorta koya anla yaveripe. O arti phiravla o godornipe e anipasko e akale eksperiencengo, but ver dikhle sar personalune, ani sfera e kolektivuna socialuna debatako.

Akaya dinamika uli maybut klaro ano duyto kotor e feminizmesko ko bersh 1960, kana akana ikonikuni fraza "o personaluno si politikuno" lela prominenca. Ko odova vahti, juvlenge puqipya, mayangle sikavde numay ani privatuni sfera, definisale sar publikune thay politikune puqipya. Diskriminacia bazirimi pe poli thay na hakayipr manglape sine te angyol kotar pale kherenge zidya thay te adresinel sistematikune problemya kola rodena politikuno gojaveripe.

Pe som drom, kana vakera vash o arti sar shey vash socialuno yaveripe, amen pashara amende akale feministikune regndipea e odolesko so si personaluno thay politikuno. Halova kay sah so ovla truyal amende si politkuno – na pe tang, partizan sensi, numay pe buhlo thay kolektivuno, o socialuno, o polis. Andar akava rami, arteski rola si te thovel pe puqipe, te sfidinel, te angazhinelpe e lumiya tryla leste. Vash artistya, na si puro personaluni baht, numay socialune bahtya kola rodena te oven dikhle, thovde pe puqipe, thay transformime prekal kreativuni ekspresia.

O arti musay, thay but ver kerela, te lel kotar o jivde eksperience. Numay sar so o Nikki Giovanni pelarela amenge pe godi, pe agor baziringyola pe empatia. "O hramarne na hraminena kotar e eksperienca, ini soske but jene hezitinena te penjaren... te kernay, shay ka oveltumen sine numay yekh pustik, trin poezie. O hramarne hraminena kotar e empatia." (Giovanni, 1983). Akava principi aplikingyola buhlipea ko artistya: te kreirinena shukar andripe, musay te ovelolen socialune observipasko janipe.

Desar e jande observipasko, socialuni observacia si rodlaripasko alati: si resipea, rodla prezenca, thay rodla intelektualuni dekonstrukcia, e misia thay agenda te testirinel sakodivuno ledeipe thay dinamike. Mangla te phenel cidipe e odole dinamikengo kotar "personaluni" strata thay qhivipea olen pe politikuno rilmi, puteripea olen vash publikuno testipe thay socialuni problematizacia.

Amen vazdingyem akava argumenti vash dihotonimuno debati vash arti ose sar estetikuno janipe ose drom vash te artikulinel socialune piqoya soske, sar phendilo may angle, akaya dihotomia but ver sikavla sar o raipya thay institucie formirinena olengo pratsav thay defininena olengo ledeipe e artea thay arteske institucienca. Direktipea influinela sar o artistya treteringyona, sar o arti integringyola pe edukipe, sar finansingyola thay sar perceptingyola kotar o buhlo amalipe.

Ani Kosova, palo sah, amen nashti te vakera vash o principi e poziciako bazirimi pe evaluipe andar e kulturaki scena, ni andar o raipe ose akademia, pe niyekh rig e akala debatako. Na ovla sine qaqutno te phengyol kay niyekh klulturako ose institucionaluno menajeri adikerla klaro pozicie andrimo ko pakyavipasko sistemi. Ayeka pratsav rodla niveli e institucionalune, etikune, intelektualune, thay estetikune pekipasko, kova pandar evolviringyola andar Kosovake kulturake instituciengi sfera.

Qaqipea, o socialuno halovipe e artesko ani Kosova si but may kompleksuno desar o binaruno ulavipe. Palem, palo sah kompleksiteti, ini e publikuni konverzacia vash o arti thay kultura, thay kulturaki praktika sar korkori, aqhona pe rano stadi e pekipasko. Yekh

fragmentimo institucionaluno respodipe pe mangipya kulturake instituciengi, som e Kosovake politikuna thay institucionaluna historia, mekhla e kultura pe margina e publikune dikhipasko. Akava marginalizipe mekhla o kulturako sektori pe identiteteski kriza, na theripea klariteti pe vasnipya, misia, thay olesko than ano buhlo socialuno than.

Akava pe ayni vaht dengya forma sar o arti sikavgyola ano akademie, kote o fokusi aqhola ani forma thay estetika, desar o mashkar disiplinaruno rami kova inkurainla e studenten te angazhingyon e subyektea thay te adresinenolen pe holistikuno thay kritikaluno drom. Maybut, akava pratsav na resela te zorakerel janglo angazhipe e komunitetenge studentenca kotar avena ose kaste reprezentinena. Na dela olenge janipe te vastinen o arti vash te reflektinen, komunikinen, ose te respodinen pe odole komunitetenge eksperience thay mangipya.

Pe yaver alava, ini soske pozicionimo pe kontra than e kulturake spektrumesko, ini e akademia ini e publikune kulturake institucie vazdinde bariera mashkar lende thay e subsstana e arteski pe peste, sar vi o komunitetya kolenge manglape te den avazo thay te angazhingyon prekal artistikuno ekspresipe. Akala institucie reprezentinena duy esencialune baze e funksionalune kulturake ekosistemesko, ini soske mandar na silen mehanizmya vash sistematikuno komunikipe. Studentya ano arti btu ver diplomirinena bizo halovipe sar operinena kulturake institucie, kola manglape te len olengi buti.

Edukaciake institucie khelde rola pe akaya stagnacia. O universitetya tipikipea dena treningo artistenge andar tang definome, tradicionalune disipline, ofertipea haro inkuraipe vash mashkar disiplinaruno eksploripe ose socialune angazhimi praktika. Sar rezultati sah artistenge generacie nikalgyona ose bi jande sah o droma ose bi motivime te angazhingyon artistikipea e kompleksune realitetenca kola si truyal lende.

So si pandar may darakeripaske o ulavipe mashkar publikune kulturake institucie thay e biumlavdi kulturaki scena. Akava ulavipe si buderipea forsirimo kotar ulavipaski stansa direkt politikipea angazhimo arti, kova buderipea si dikhlo sar "BRO ati"—yekh termi kova implikinla kay ayeka buti na sila estetikuno mahatnipe ose artistikuno legitimiteti. Qhivipea olen sar garavne e "puro" artesko, publikune kulturake institucie kreirinde yekh klima kote o politikipea angazhimo arti si ekskluzivipea delegimo vash biumlavdi scena, mekhipea ini e arti ini oleske kreatoren qhivde ko margine.

Palem, ini palo marginalizipe, buderi biumlavde artisya, naformalune kolektivya, thay alternativune institucie ani Kosova sinelen suksesi te evolvirinen olengi estetika, etikuno thay politikuno rami. Palo sah, on aqhona izolime kotar kulturake institucie kolen phiravena e rasthra thay kotar akademikune centre.

Akava pratsav musay te peravgyol. E ideya kay socialupea angazhimo arti thay estetikipea sofistikumo arti si solduy ekskluzivune si purano. Arti kova adresinla socialune puqipya nane kay si bizo estetika ni nane kay ulavla o artistikune konvencie. Kontripea, socialipea angazhime artistya ani Kosova thay may buhle sikavna ushkavde socialune

realitetya precizipea prekal artistikuni thay estetikuni ekselenca. Keripea ayeka, on resena pe audienca koya rodela estetikuni eksperienca ji kay pe ayni vaht anipea sfida amalipaske kova konfrontinla olesko qaqipe.

Inkuraipea, publikune institucie ani Kosova shrdena te len angali akava halovipe. E Ministria vash Kultura, terne thay Sporti bayargya o phikodeipe vash biumlavde artistya thay kolektivya so si yekh bajako angle. Ppublikune kulturake institucie pe ayni vaht diversfifikinena olengo progrmai, bayaripea puteripea drom vash butya kola adresinena sensitivune socialune puqipya. Misalake, E Kosovaki Nacionaluni Galeria akana sig sikavgya butya vash LGBTQ+ hakaya thay butikerutnenge pharipya, sikavipea o yaver dromipe mashkar o sahastaripe thay institucionaluno godornipe.

Phikodeipe e akale butyengo andar publikune institucie na si numay pheripe e institucionalune mandatengo; pe ayni vaht sile vi zoralo simbolikuno pharipe. Sikavla solidariteti e marginalizime, marginalizime thay ulavde manushenca. Pe yekh amalipe sar amaro, kote ayeka grupe si but, o impakti e ayeka programipasko na si numay btu mahatno; pe ayni vaht si transformativuno.

Konsideripea e Kosovako kotorleipe ani 2024 Veniciaki Arteski Bienala, kote e Doruntina Kastratiyako "O eho traynipe e metal mortyako," kotar e kuratora Erëmirë Krasniqi, reprezentingya e rashtra ani mashkarthemutni scena. O proyekti dengya mahatno thay politikuno mothavipe e polyenge butukeripasko ani Kosova, sikavipea o mothavipe kote deshu duy juvlane butikerne ani yekh turkyuni bikinutni vash lokumya ano Prizreno. Sine yekh but mahatno momenti; politikuno narativi sikavdo prekal estetikuni ekselenca, ani yekh e arteske may prestigyune thanendar. (Krasniqi, 2024)

O historikune thay politikune truyalya kola dende forma, thay lugyarena te den forma e Kosovake evolviripaske buderipea influinde sar o arti thay kultura praktikingyona ani rashtra. Akala kondicie kreirinena zorale temelya vash socialipea angazhimo arti, keripea ole na numay relevantuno numay vi esencialuno. Arti kova servirinela socialune resipaske na si may hari "puro". Kontripea, buderipea si qhivdo ko jivdime realitetya e komunitetengo kolendar ini iklola. Ekspozinela sistematikuno nahakayipe, engazhingyola e kolektivuna trauma, thay kreirinla thana vash saslaripe, refleksia, thay rezistencia. Pe sah forme, arti si sar purt mashkar personaluni eksperienca thay publikuno diskursi, transformipea privatune realitetya pe ulavdo halovipe.

Anglo te phiravgyon o konkretune modelya sar o arti shay te funksioninel sar rezistencia thay socialuni intervencia, musay te ovelmen yekh may pashe dikhipe pe Kosovako kulturako peisazhi, kolake institucie si, pe principi, mandatime vash ayeka artistikuni ekspresia. So defininla Kosovaki kulturaki scena? Kola si olake institucie? Ko formirinela kulturako jivdipe ani rashtra?

Kosovako kulturako ekosistemi kergyola kotar disave sherune thavda:

- **Centraluni raipe:** E Ministria vash Kultura, Terne thay Sporti e Kosovaka Republikako (MKTS), godorni vash nalcionaluni kulturaki politika thay finansipe e centralune publikune instituciengo.
- **Lokaluno raipe:** Komunake kulturake departamentya, kola si lokalune publikune kulturake institucie.
- **Centralune publikune institucie:** Sar si o Nacionaluno Teatro, Nacionaluni Galeria, thay Filharmonia, kola operinena tali MKTS.
- **Lokalune publikune institucie:** Dikhlaripea komunake kulturake centre, biblioteke, thay dizake teatre.
- **Biumlavde kulturake organizacie:** BRO thay civilune amalipaske akterya kola dena artistikuno thay kulturako programi, buderipea finansirimo kotar mashkarthemutne donatorya.
- **Biumlavde artistya thay naformalune kolektive:** Korkore-organizime iniciative kola lele mahatnipe pe keripe e moderuna, eksperimentaluna thay socialune senzitivuna butyako.
- **Privatune akterya:** Galerie, kreativune agencie, thay produkciake kompanie kola kontribuinena pe kulturako jivdipe, buderipea bilavipea o komercialune thay kritikalune praktike.

Ji iay sako akale akterendar kontribuinela pe kulturako produktipe, o ledeipe mashka ro sektorya aqhola limitimo. Institucionaluni inercia, birakratikuno finansipasko procesi, thay nanipe e strukturime phikodeipasko vash artistikuno mobiliteti thay dialogi buderipea rezultinela pe ulavipe — maybut izolipea e biumlavde artisten thay kolektiven, maybut odola kola kerna buti avrie sheruni diz.

Realuno Jivdipe: Vastipe e Artesko thay Kulturako vash Adresipe e Socialune Puqipyengo

Ini palo odova so vakerdilo may angle, vastipe e artesko vash konfrontipe e socialune pharipyengo thay kreiripe e thanengo vash refleksia thay dialogi si horipea qhivdo ko Kosovako kulturako peisazhi. Andar o kreativune industrie thay maybuhlo kulturako sektori – dikhlaripea publikune ajukeripya thay sensya—socialipea angazhimo arti si uqe

evaluimo, anipea bari audienca thay zirakeripe e shukar komuniteteske sahastaripasko. Ani praktika, o artistya thay artistikune kolektive ani Kosova akana demonstrinde o tranformativuno socialuno potenciali e artesko, shay prekal artistikuno problematizipe e puqipyengo phanglo e polyenge yekhipasko, LGBTQ+ hakaya, maripaske memorie, klimako thay truyalesko degradipe, ose korupcia thay na yekhipoe ano generali. Kosovaryuno amalipe, thay Kosovarune artistya maybut, si karakterizime kay silen zoralo rezistenciako spirito, konsistipea sikavipea prekal olengo arti kay o arti shay ovla ini ekspresivuno thay intervenipasko, estetikipea barvalo thay politikipea angazhimo.

Modelya e Organizaciengo, Naformalune Kolektivengo, thay Individualune Artistengo ani Kosova

Akaya sekcia prezentinla konkretune, funksionalune modelya e civilune amalipaske organizaciengo, naformalune kolektivengo, individualune artistengo, thay hibrid iniciativengo kola vastinena artistikuno ekspresiviteti te adresinen socialune puqipya thay mobilizinen e komuniteten. Akala misalya si dikhlarde te phikoinen odolen kola rodena te temeline kulturake organizacie ose kolektivya e socialiea angazhipaska misia, ose te evolvirinen artistikune intervencie kola silen resiope impakti ko komuniteti. Sar o sebepi e thaneske natheripasko, yekh preprezentipasko misal si sikavdo akate vash sakoya kategoria vash sar te integringyol o arti vash socialuno yaveripe.

I. Fondacia 17

Temelimi pe respodipe e buhle ulavda socialuna apatiako, Fondacia 17 kerdili e lugevahtuna vizia: te kreiringyol than dedikimo vash zoralo komunitetesko transformipe (Kërqeli, 2025). Olaki buti si strukturimi truyal trin sherune programeske baze: Arti thay Edukipe, Kulturako Aktivizmo, thay Than. Mahatnipea, "than" akate si dikhlardo na sar fizikuni lokacia numay vi sar platforma vash kolektivuni imaginacia.

Mayangle formirimi sar artistikuno thay aktivitengo duo, Fondacia 17 gradualipea evolvirisali pe yekh organizacia pe baza ano komuniteti. Prekal ververutne artistikune intervencie, dikhla te sfidinela thay riimazhinel e Kosovako kompleksuno ledeipe e publikune thanea – ledeipe kova, sar si pe Kërqeli, ulo problematikuno sar o sebepi e rashtrake historikune thay politikune zorakerde kontekstea.

Kotar o autset, Fondacia 17 prioritarizingya operacionaluno modeli bazirimo pe programi desar odova bazirimo pe proyektya. Akava alosaripea si pandar may pharo andar Kosovako na stabiluno finansipasko kulturako sektori, kote o mashkarthemutne donatorya, kola sqhona sherunipea arteske phikoyutne, silen tendecia te phikoinen harne-vahtuno, phikodeipe bazirimo pe proyekti desar o strukturaluno ose institucionaluno finansipe.

Palo sah, vash yekh organizacia kolaki misia si te vastinel o arti sar vrda vash socialuno yaveripe, modeli bazirimo pe programi dela ulavde avantazhe: dela vahti te definingyon artistikune droma pe kola si specializimo, te respodinel shukaripea pe socialune ushkavipaske puqipya, thay te kultivinel shukar angazhipe e specifikune komunitetenca. Akava pratsav kerla shayutno may na sig numay may zoralo thay stabiluno intervenipe.

Pe yaver alava, ji kay siguripe e tikne grantengo vash specifikune proyektya si but ver may loke, akava pratsav si agoripea na stabiluno. Na resela te garantinel organizaciango lugyaripe desar proyektesko lugyaripe thay limitinela o potenciali vash stabiluno angazhipe e komunitetenca palo so agorinla e artistikuni intervencia. Pe kontrasti, modeli bazirimo pe programi, ini soske si may pharo pe aspekti e fondeske vazdipasko thay lugevahtuno tematikuno planiripe, sile may hor, lugevantuno ledeipe e komunitetenca thay partnerenca. Dela shaipe vash maybut jando thay buti dedikimo pe misia vash te putarel, gradualipea anipea pe rezultatya kola si may baren thay e may zorale socialune impaktea.

Yekh praktika koya musay te lepargyol kotar Fondacia 17 si si komunikaciako modeli e partnerenca bazirimo pe rafin. Desar olesko ledeipe e artistenca thay komunitetenca, Fondacia 17 pe ayni vaht angahzinla institucie sar aktivune partnerya pe avansipe e olaka misiako. Prekal lugyardi avokacia, but ver koya referingyola sar kulturako aktivizmo, kerla buti e publikune lokalune thay lokalune institucienca te adresinel sherune puqipya sar si laqharipe e butikeripaske kondiciengo, formiripe e kulturake politikako, thay zorakeripe e phikodeipasko vash biumlavdi kulturaki scena, individualune artistya, thay maybuhlo kulturako sektori.

Akava pratsav kerla shayutno e organizaciake te adikarel kritikaluni perspektiva pe institucienge aqhavipya ji kay lugyarla te angazhingyol ko konstruktivuno dialogi kana si o alav o anglipe e puqipyengo kola si mahatne vash o komuniteti. Yekh zoralo misal e akale balansesko si ledeipaskmi buti phiravdi kotar Fondacia 17, som e yaver biumlavde kulturake organizacienca sar si Dokufest, Anibar, 7Arte, Teatri ODA, Qendra Multimedia, thay Lumbardhi, pe adresipe e puqipasko e publikune thanengo kola si dizaynime vash kulturako vastipe.

Disave e may mahatne programengo e Fondaciako 17 dikhlarna:

Rezidenca 17- yekh bersuno, mashkardiciplinaruno rezidenciako programi kova kharla artisten, teoristen, hramarnen, skenciake manushen thay rodlarnen te len kotor prekal puterde kharipya. Dikhlarla lokalune tematikune rezidence, mashkarthemutne ledeipaske shaipya, thay akcesi pe studio e sah mangle sheyenca. O programi si dizaynimo te zorakerel o ledeipe, stimulinel rodlaripe, thay phikoinel o evolviripe ose realizacia e neve artistikune thay intelekcualune proyektengo.

E trin dedikime studio thanenca kerde vash buderi kreativune mangipya, Rezidenca 17 aktivipea phikoinla eksperimentaluni buti thay buti phiravi kotar o rodlaripe. Dela

than vash artistikuni produkcia, publikune vakeripya, putarde studio prezentacie, uorkshopya, performanse, thay yaver komuniteteske-orientime aktivitetya. Aplikacia vash studiosko vastipe si puterde mashkar o bersh, siguripea lugyardo akcesi thay angazhipe.

Ko dosna 2021, Fondacia 17 parafingya Memorandumi e Lekanipasko e Prishtinaka Komuna, siguripea panj brshuno mandati te menajinel Hivzi Sulejmanesko kher ano Taslixhe. Akava historikuno than sar vahtestar transformisalo pe yekh vibrantuno than vash rezidenciako programi, inspiripasko than vash artistikuno, skenciako thay kritikaluno puqipe. Vazdipea pe ekzistime partneritetya thay zorakeripea neve, Rezidenca 17 lugyarela te bayrol sar platforma vash yaveripe, refleksia thay ekperimenti.

Galeria 17 – temelimi kotar o mangipe vash inkluzia, stabiliteti, thay eksperiemti andar Kosovako evolviripasko artistikuno peisazhi, kote o fleksibilune, angle dikhipaske thana si bayaripea vitalune. Dikhli sar diso maybut desar tradicionaluno ekspozitako than, Galeria 17 si dikhlardi sar adaptivuni struktura: sar than kova buhlola oleske beshipea, yaverinla thay transforminla pe respodipe e mangipyengo kola avena kotar artisya, kuratorya thay komunitetya kolenge servirinela. Keripea ayeka, tasvirinla e funksia e publkune thanesko, konstantipea riformirimo kotar o dinamike e urbanyune jivdipasko thay socialune transformaciako.

E galeria qhivla zoralo mahatnipe pe socialipea angazhime teme, kharipea artisten thay kuratoren te eksperimentinen tromalipea ideyenca, formatenca thay thaneske shaipyenca. O ekspozite si inkuraime te oven thule thay kola provokinena o gndipe, sikavipea dialogi, publikuni debata, thay kritikaluno angazhmani. Galeria 17 pe ayni vaht khelela mahatni arhivaki rola, kontribuipea pe kreiripe thay prezervipe e kulturake referencengo kola na si, thay phikodeipe e artistikune praktikengo kola ini dokumentinena ini edukinena.

Desar e kuratorialuna butyako, Galeria 17 sila res te aktivipea formirinel kotorleipaske thay etikune kulturake politike, deipea zori vash reprezentipe thay sahastaripe andar o buhlo mashkarthemutno kulturako sektori. Prekal identifikipe thay shamiopnipea e inkuraipaske, kritikalune avazengo, e galeria zorakerla refleksia thay phiravla moderuno arti pe neve thay mangle direkcie.

Programi Metamorphosis – sile res te anel arti thay kultura ano doalogi te diskutinen o mahatnipe e vastipasko e publikun thanengo. Prekal reaktivipe thay reimaginipe e mukhle ose bi dikhle obyektengo, ini te sine kay pe harno vahti, dela dudi pe kolektivune memorie buderipea mekhle bi vakerde, ji kay advokinla vash vastipe e publikune thanengo pe servisipe e som shukaripasko.

Fokusipea pe obyektya, monumentya thay publikune thana formirime kotar yaverime socialune force, Metamorphosis nekhla may dur desar dokumentipe e arhitekturake amterialesko ose dizaynesko. Thovla pe puqipe e evolviripaski funkcia

thay o phenipe e akale thanengo – sar on reflektinena, informinena, thay si formirime kotar socialune yaveripya. Keripea ayeka, o programi qhivla angle o droma sar o publikuno janipe si konstruktimo andar o o thana kolen sile andre.

Pe olesko shtroco, Metamorphosis rodlarla o ledeipe mashkar arhitektura, publikuni memoria thay socialuno korkorojanipe. Puqla na numay sar o janipe si thanipea phiravdo numay sar vi akala strukture aktivipea lena kotor pe publikuno jivdipe. Prekal artistikuno angazhipe e thaneske historienca thay memoriake simbolenca, o programi qhivla angle o zoralipe e kolektivuna memoriako te del forma maybut hakayipaske, inkluzivune thay reflektivune urbanyune thanengo, mangipea o dizako hako sar ulavdo dozuno godornipe.

Artistikuni Rezidenca — INFRARED – si dedikimi pe rodlaripe e truyalipaske puqipengo prekal artistikuno rodlaripe, ekperimentacia, thay publikuno angazhipe. Inspirimi kotar e natura e infrared dudesko, bidikhli forca koya shay dikhyola numay prekal tatyaripe ose specializime alatya, e rezidenca sila res te putarel o bi dikhle ose garavde ekologikune puqipya, keripea olen dikhle prekal kreativune praktike.

Ano than kay te limitinen peste pe konvencialuni artistikuni produkcia, INFRARED shukar anjukerla mashkar disciplinarune thay pratsava bazirime pe rodlaripe kola si pashe e truyalipaske fokusea. O kotorleyutne inkurangyona te angazhingyon kritikipea thay imaginacia pe truyaleske teme, vastipea e rezidenca sar platforma te evolvirinen, puqen thay komunikinen neve ideye.

O programi phikoinla o pherdo evolviripasko cikli e rodlaripasko ose eksperimenteske proyektesko, pe kulminacia e publikune vakeripakso ose prezentipasko. Olesko putarde-studiosko formati kharla vash lungyardo dialogi e komunitetea, zorakeripea e transparenca, procesesko ulavipe, thay may hor publikuno halovipe e ekologikune pharipyengo. Prekal akava modeli, INFRARED na kay numay promovinela truyalesko godyako vazdipe numay pozicioninela o arti sar vitaluni forca pe formiripe e may stabilune avipasko.

II. HAVEIT Kolektivi

Kerdi kotar Alketa Sylaj, Arbërore Sylaj, Hana Qena, thay Vesa Qena, HAVEIT uli pe yekh e may influensimi na formalune kolektivengo ko Kosovako kulturako ekosistemi ani nakhli dekada. Operipea bizi formaluni struktura ose institucionaluno phikodeipe, HAVEIT temelisali ko bersh 2011 e misia te vastinel o arti thay performansa te konfrontinel socialune taboo, maybut odola phangle e polyenge puqipea thay manushkane hakayenca.

Olengi buti dikhlarla protestaake performanse thay direkt intervencie ano publikune thana, e sakole elementea-tema, mediumea, thay lokacia, janipea alosardo vash te vazdel zoralo politkuno mesazhi. JI kay olengi praktika sherunipea adresinela polyengo puqipe, sar si femicidi, homofobia, sistematikuno neglizhipe e juvlengo, thay

na yekhune shaipya vash qhaya, olengi artistikuni intervencia angazhingyola e maybuhle formenca e nahakayipasko thay marginalizaciako.

Pe yaveripe e organizaciengo bazirime pe programi,, sar si Fondacia 17, HAVEIT eski praktika si yekhataruni, reaktivuni, thay bazirimi ani urgenca e momentesko. Olenge intervencie okupinena publikune thana ini fizikuno ini diskursivuno, buderipea anipea na konformiteti thay vazdipea vakeripe kolen o amalipe tentinela te avrinel. Akava shok efekti, ini soske momentaruno, sile luge vahtuno kapacieteti te provokinel may hor reflektipe thay socialuno dialogi.

Olengi performansa, "The Crowning", kerdili ko bersh 2011 sar respodipe e femicidesko e Diana Kastrati. Beshipea trayne ko prandipaske duvakya, o kolektivi preotestingya o amalipasko thay institucionaluno zori kerdo pedral o juvla. Ano "The Kiss" (2014), duy somjene quminde yekha yavera pe solidariteti e LGBTQ+ komunitetea, leipea maybut desar 100 tasavipaske darakeripya sar respodipe. Ano "Examination" (2013), ulavde pe kvash phabaya, sar metafora e mitesko e virginitetesko, ani protesta pe kharipe mamuy "medikaluni verifikacia" e viktimengo e seksualune zoresko ano maripe.

HAVEIT dela misal sar naformalune kolektive shay te kreirinen than vash artistikuno vakeripe thay politikuni rezistencia avri institucionauno rami. Olengi buti direktipea sfidinla o patriarhalune norme thay anela publikuno shunipe pe zori, diskriminacia, thay sistematikuni neglizhenca. Ano than e konvencialune artesk kola si kerdo vash galerie, olenge performanse si kerde te na mekhen rehati, provolinen thay vazden publikuno janglaripe.

Ini soske olenge intervencie si urgentune thay mangle, o kondicie pe kola on kerna buti si but kishle. Olengo modeli sikavla o kritikuno mangipe e institucionalune phikodeipasko, na te formalizine olenge praktike, numay te sigurinen stabiliteti, siguripe thay publikuno mahatnipe. Ko akava Manuali, o HAVEIT Koleltivi si sar misal vash reflektipe e strukutralune mangipyengo e artistikune aktorengo.

Trin sherune umala rodena yekhataruno institucionaluno dikhipe. Angluno, formaluno penjaripe e biumlavde artistikune statusesko si esencialuno, some e phiravde provizienca sar si minimaluno pokipe, sastipasko siguripe, thay fer taksipe. Duyto, dedikimo publikuno fondi vash biumlavdi kultura musay te temelingyol, keripea shayutno direkt akcesi vash formalune kolektive thay individualune artistya bi rodime olendar te konvertingyon pe amalipe ose fondacie, thay garavipe e olenge autenticitetesko thay autonomiako. Trinto, publikune institucie musay te forusingyon pe sistematikuno arhivipe sar siu artistikune intervencie, sogiripea kay on na si numay dokumentime numay vi intergrime ko edukaciako thay kulturako diskursi.

HAVEIT' eski praktika sikavla kay o arti shay ovla ini radikalipea ekspresivuno sar vi zorali forma vash socialuni rezistencia. Olengi buti sikavla soske sterukturaluno phikodeipe vash biumlavde artistya mna si luksi numay mangipe, vash kultura koya rodla te konfrontinel peste qaqipea thay te evolvirinel.

III. Saranda Sadikaj

Saranda Sadikaj, penjardi artistikipea sar Ms. Indefinite si individualuni artista kolaki buti zoralipea sikavla artistikuni ekspresia e socialuna advokacia, maybtu truyal o statusi thay hakaya e juvlengo ani Kosova. Shrdipea e poezia, but si buhlargya olaki praktika ano sah medie te adresinel bare ushkavipaske socialune puqipya, vastipea o arti sar drom te riqhibyarel e politika, rodlaripe thay aktivizmo ko amocioanluno rezinanti thay publikuno angazhimi buti.

Sadikaj sikavla sar e avokacia shay te ovel reimaginimi prekal artistikuni forma vash te resel may buhli thay may diversuni audienca. Olake performanse sar misal "Our Blood, Your Tax – Amaro rat amare takse", kova kritizinla o qhivipe e taksengo ano higienake produktya, thay "The Labyrinth of Equality – Yekhipasko Lebirinti", kova sikavla juvlengo hakay pe barvalipe, lelape temenca kola qalavna zori bazirimo pe poli, reprodukciako hakayipe, thay legaluno neyekhipe. Akala butya aqhona klaro misalea sar o socialipea angazhimo arti shay te tranforminel o informacie thay politike pe jivde, shunde eksperience.

Operipea sar biumlavdi artista, Sadikaj vazdingya yekh zoralo kolaborativuno ledeipe e civilune amalipaske organizacienca resipea kay te temelinel olaki buit ano qaqutne informacie thay te zorakerel olako socialuno impakti. Akava pratsav na kay numay sigurinla kay olako arti aqhola relevantuno thay informativuno numay pe ayni vaht sikavla godorni socialuni rola e artisteski ano publikuno diskursi.

Olaki praktika sikavla kay o artistya shay funksionena sar publikune intelektualya, tranformipea o abstraktune statistike ano narative kola humanizinena thay mobilizinena. Pe ayni vaht ilustrinela o realiteti kay o biumlavde artistya buderi ver musay te kreirinen olengo korkoro ekosistemi pe nanipe e formalune institucionalune phikodeipasko. Sadikaj ako strategikuno vazdipe e rafinako adikerla e relevanca e olaka butyako truyal o vahti.

Pandar may mahatno, olake ledeipya pe ayni vahti dende influenca e organizacien kolenca oy kerla partneriteti. Integripea artistikuno ekspresiviteti pe advokaciaki buti, oy qhivela sfida pe tradicionalune metode e angazhipasko thay buhlarela olango komunikativuno buhlaripe. Keripea ayeka, Sadikaj na kay numay anela artistikune alatya ano umal e aktivizmosko, bumay pe ayni vaht reformirinela sar o avokipe pe peste shay te konceptualizingyol, ofertipea socialipea angazhimo arti sar vitaluno mediumi vash resipea ko audience thay komunitetya kolen e institucionaluni avokacia shay pe yaver drom te na dikhel.

IV. O Hibriduno modeli e Integrime Artesko vash Adresipe e Socialune Puqipyengo

Artesko zoralipe vash adresipe e socialune puqipyengo thay phanipe pandar may hor e komunitetea bayaripea si penjardo ani Kosova. Buderi civilune amalipaske organizacie, kolengi sheruni misia so avokacia, shrdinde te integrinen artistikune

praktike vash te buhlaren olengo resipe thay te buhlaren olengo impakti. Akala praktike reprezentinena odova so referingyola akate sar hibrid modeli, kote o arti si integrimo pe maybuhle strategie vash soclauno yaveripe.

Prominantuno misal si Integra, organizacia fokusimi pe manushikane hakaya, na-mazhurantune komunitetenge hakaya, tranzicionalun hakayipe, thay leipea e nakhipea. Ji kay olaki primaruni buti si centrimi pe avikaciaki politika, Integra lela angali e artistikuni ekspresia sar drom te resel pe neve audience thay phiravel angle olaki misia.

O festivali "Mirëdita, Dobar dan" si yekh zoralo misal. Zorakeripea o dialogi vash konfrontipe e nakhipasko prekal intensuno programi e artistikune thay diskursivune ledeipasko mashkar artistya thay intelektualya kotar e Kosova thay Srbia. Pe ayni vaht, o khelipe "I Am My Own Wife – Me Siyum Korkori Miri Juvli", produktimi kotar Integra, dengya pandar bi dikhlo dikhipe e LGBTIQ+ hakayengo ani Kosova, anipea e tema ani teatraluni scena angluni ver. "The Father and the Father - O Dat thay o Dat" pe ayni vaht lenape e tema e tranzicionalune hakayipea, ji kay "Stiffler" sikavela o realitetya thay buhlardi opresia kola arakhlona sekseske butikerne ano but patriarhaluno amalipe.

Desar integripe e artesko pe olako programi, Integra ki buti demonstrinla ledeipasko modeli mashkar biumlavde thay publikune sektorya, modeli aplikimo truyal sah akala misalya. Prezentipea akala performanse ano publikune institucie sar si Kosovako Nacionaluno Teatro, dizune teatre, thay Etnologiako Muzeyi, Integra azhutingya kay akala tradicionalipea fokusime institucie te putergyon vash senzitivune teme, buhlaren olengo kulturako diskursi, thay angazhinen audience kola pe ayni vaht shay aqhona ulavde kotar akala puqipya. Akava ledeipe pe ayni vaht inkuraingya publikune kulturake institucie te adoptinen may sahastardo programipe kova lela angali o diversitetune artistikune avazya.

Som praktike sikavgyona ani sah Kosova. Organizacie kola na tradicionalipea si temelime ko artistikuni ekspresia bayaripea adoptinena ole sar zoralo alati vash publikuno angazhipe. E ekspozita "Once Upon a Time, Never Again – Sine yekh ver thay Nikana Veke", thay yaver kola phiravdile, buhlarde o resipe e dokumentipasko kotar Humanitarian Law Center Kosovo vash maripaske krimya. Som ayeka, Youth Initiative for Human Rights qhivgya pe praktika artistikune formatya vash adresipe e puqipyengo e tranzicionalune hakayipasko thay historikune deipe e hesapesko.

Akala si numay disave misalya – mashkar buderi, shay ini shel – e organizaciengo andar e Kosovako vibrantuno civiluno amalipe kola inkorporinena artistikuni ekspresia ani olengi avokacia, ini soske na si olengi primaruni misia.

Amen lepara akala sure vash te inspirina o kuriozieti thay te buhlara o gndipe e artistengo, inkurainea olen kay pe proaktivun drom te roden ledeipe e organizacienca thay institucienca bazirime ani avokacia. Socialipea angazhimo arti na rodla

sarsakana o komfori e galeriengo ose teatrengo. Musay te phenel diso, te ovel adaptivuno thay resposivuno pe komuniteteske mangipya, sar interpretimo prekal artisteski korkori kreativuni vizia.

Kreiripe e Sinergiako vash te Reslol May Buhli Audienca: Modelya e Ledeipasko mashkar Artistikune thay Kulturake Aktorya

Inisoske na aktivipea inkuraimo kotar nacionaluni kulturaki opolitkka, modelya e ledeipasko mashkar ververutne sektorya e kulturaka scenako ani Kosova ekzistinde thay lugyarena te ekzistinen. May tele, sikava disave funksionalune modelya kola dende dikhle rezultatya thay shay te oven sar referencake thavda vash avutni praktika.

May angle, sikavgyem misalya e potencial ledeipasko kola na numay kay pashona pe mahatnipe thay vizia, numay kerna shayutno ini ververutne resursya, dikhlaripea vi finansiarune, intelektualune, kreativune logistikune thay manushikane. Akala misalya si shukar te rivizitingyon pe may strukturimo formati:

- Ledeipe mashkar civilune amalipaske organizacie kola silen pherune resursya
- Ledeipe mashkar individualune artistya thay organizacie
- Ledeipe mashkar organizacie thay publikune institucie
- Ledeipe mashkar organizacie thay akademia
- Ledeipe mashkar akademia thay publikune institucie

Pe agor, na si numay yekh formula – na si univerzalipea suksesuno modeli – kova garantinla suksesi e yekhe arteska butyako, e ledeipaske pratsavesko, finansipaske strategiako, maybut ko yekh biregulimo kulturako peisazhi sar odova e Kosovako. Kana referingyova pe sukseusne misalya, si mahatno te penjara kay palo dikhle aspektya sar strategie, rafinya, thay publikuno angazhipe arakhlola but ver bi dikhlo emocionaluno, mashkarmanushikano thay strukturaluno zori kova buderipea dela forma e sektoreske. Akala pharipya si maybut akutune ano konteksti sar Kosova, kote o institucionaluno phikodeipe si harno thay artistikuni pasia si but ver qhelale vastimi. Artistendar but ver ajukergyola te keren buti ko qhelale kondicie e hari ji pe ni hari phikodeipe kotar publikuni insfrastruktura.

Ji kay e pasia aqhola sar sheruni phiravipaski forca palo kulturaki produkcia, nashti te yaveringyol vash struktura. Anglipe e artistikune proyektengo kola respodinena pe socialune puqipya rodla diso maybut desar manushikano dedikipe, rodla sistematikuno yaveripe. Pe agor, stabiliteti, na pasia, si yekhuno pakivutno stubi vash zoralo thay lugevahtuno kulturako ekosistemi.

Shayutne Finansipaske Modelya ani Kosova

Arti thay kultura si buhlipea penjarde sar stubya e socialuna koheziako, ji kay olengo evolviripe baziringyola buderipea pe stabiluno institucionaluno finansipe, daykhver aqhola sar bi resto ani Kosova. Rashrako finansipasko umal si formirimo kotar zorale ekonomikune limitya thay politikuno na stabiliteti kova definingya o palo-maripasko periodi. Ini palo akala kondicie, Kosovake artistya lugyarena te sikaven baro kreativiteti. Palo sah, luge vahtuno stabiliteti e olenga butyako pelargyola kotar restriktimo akcesi pe fondya, profesionaluno rafinipe, thay publikune platforme. Akala pharipya kotoripea lokyardile kotar Kosovako resipe anglo hari vahti vash bizo vizengo dromipe andar EU Shengen zona, numay aqhona mahatne sar o sebepi e mashkarthemutna izolaciako thay strukturaluno limitipe.

Ko palune bersha, modestuno progresi kerdilo pe vazdipe e instituciake janipasko ko kulturako sektori, buderipea phiravdo kotar zorali avokacia e artistengi thay aktorengi e kulturake civilune amalipaske. Historikipea, e Kosovako palo maripasko statusi sine atraktivuno vash donatorengo interesi, vahtea, kergya sdhayutno kay o publikune institcie te ciden vast govornipe vash kulturako evolviripe thay politikengo keripe.

Sar rezultati, kulturake prakticionerya ani Kosova pandar arakhlona bare pharipyenca pe siguripe e fondengo thay adikeripee luge-vahtune operaciengo. Ji kay buderi e akale strukturalune pharipyengo adresisale yaver thane ano Manuali, musay te relepargyol: ini ano muy e minimalune phikodeipasko, buderuno-baziripe pe harne vahtune grantya, thay peravdo birokratikuno rami, yekh baro gendo e artistengo thay organizaciengo lugyarena te gaarven piri buti prekal zoralipe, adaptacia thay pashipe.

JI avdive, o primaruno publikuno finansipasko trupo vash kultura ani Kosova si e Ministria vash Kultura, terne thay Sporti (MKTS), koya dikhla e centralune publikune kulturake institucie (sar si e Nacionaluni Galeria, Nacionaluno Muzeyi, Nacionaluno teatro, Kosovaki Filharmonia, thay yaver.). Prekal subvenciengi skema MKTS pe ayni vaht dela phikodeipe biumlavde organizacienge thay individualune artistenge. Paluno vahti e ministria prezentingya nevo strukuraluno finansipasko mehanizmo ofertipea trin bershuno phikodeipe vash programi vash te azhutinel selektime organizacie, yekh bajako angle pe phikodeipe e lugevahtune stabilitetesko.

Ko komunako niveli, kulturake lokalune departamentya pe ayni vaht alokinena fondya prekal periodikune puterde kharipya thay phikoinena lokalune institucie sar si kulturake centre, biblioteke thay dizake teatrya.

Mashkarthemutne donatorya aqhona sherune kontributya. E Evropaki Unia (prekal IPA, Creative Europe, thay yaver mehanizmya) lugyarela te ovel mahatno kulturako finansipe. Yaver aksesibilune donatorya si Shvaycariaki Agencia vash Evolviripe thay Ledeipe, buderi diplomatikune misie (maybut e Holandiaki Ambasada), thay fondacie sar si European Endowment for Democracy, Allianz Foundation, thay Goethe Institute, savore kola dena programatikuno phikodeipe bazirimo pe proyektya.

Ji kay akala finansipaske shaipya si mahatne, o realiteti si kay, desar MKTS, komunako phikodeipe, thay tikno gendo e dedikime kulturake grantengo, Kosovake artistya thay organizacie buderi ver kerena kompeticia vash fondya ose thana kola silen sahipea sah yaver misia. Theripea baro gendo e civilune amalipaske aktorengo ani Kosova, e kompeticia si phari.

Sig adoptimo Krisi vash Arti thay Kultura ani Kosova dikhlarla mahatne yaveripya ko rashtrako kulturake finansipasko peisazhi, dikhlaripea o temelipe e Biumlavde Kulturake Fondesko thay sahastardi reforma e ekzistime finansipaske mehanizmengo thay raipasko e publikune kulturake instutuciengo. Akala reforme silen res te den may konsistuno finansiaruno phikodeipe thay te zorakeren e strukturaluni kondicia e Kosovake kulturake ekosistemesko. Talo nevo krisi, publikune institucie ka ajukergyol te angazhingyon may aktivipea e biumlavde kulturake organizacienca, individualune artistenca, thay akademia. O Biumlavdo Kulturako Fondi si dizaynimo te del stabiluno, dedikimo phikodeipe e sah akale bazenge, bizo qhivipea olen ani kompeticia mamuy yekh-yaver.

Akalea, o Krisi vash Sponsporipe ano umal e Kulturako, Ternengo thay Sportesko dela shaipe e biznisenge te alokinen kotor e olenge taksenge obligaciengo direkt kulturake thay artistikune proyektya, deipea mahatno, ini soske pandar na shukar vastimo, shaipe vash angazhipe e privatune sektoresko.

Ini palo sah akava anglipe, Kosovaki finansipaski shema but hari penjarla ose priorotarizinla eksperimentaluni ose politikipea kritikaluni buti maybut e sortako e socialipea angazhime artesko mothavdo prekal akava Manuali. Sar rezultati, buderi artistya lugyarena te baziringyon pe korkoro finansipe ose na stabilune harne vahtune grantya vash te adikaren pi buti.

Ji kay avokaciake bajakya lugyarena, si esencialune kay iniciative kola avna kotar e baza, som e olenge artistikune praktikenca, lugyarena te dokumentinnen thay te komunikinen socialuno mahatnipe e olenga butyako. Numay prekal lugyardo vizibiliteti thay lugyardi presia o institucie shay te trumingyon te penjaren, phikoinen, thay integrinen akaya buti pe may mahatno drom ani Kosovaki kulturaki sfera.

POLYENGE THAY KULTURAKE PRATSAVA PE SOCIALUNO YAVERIPE

Leonida Molliqaj

Arti sar Alati vash Avansipe e Polyenge Yekhipasko ani Kosova

Polyengo yekhipe ani Kosova aqhola horipea qhivdo pe strukturaluno thay amalipasko pharipe formirimo kotar zorakerde patriarhalune norme, konzervativune strategie, thay nanipe e efektivune zorakeripasko e ekzistipaske krisengo thay politikengo. E numay pashe 17% e juvlengo formalipea butikerne, yekh e may telune juvlake butyaripaske forcenge kotorleipasko ani Evropa, o juvla arakhnape sistematikuna disavantazha pe butyaripe, barvalipasko leipe, akcesi pe krediti, thay reprezentipe ani politika thay institucionaluno decisiako anipe.

Zori pe polyengi baza, dikhlaripea seksualuno zori, kheruno abuzipe, thay femicidi, si persistuno fenomeni. Sar si pe 2024 informacie kotar e Ministria vash Hakayipe, raportisale 2,959 sure e kherune zoresko, yekh bayripe kotar 321 sure pe komparacia e bershea 2023. Kotar o agresorya, 2,667 sine mursha; kotar viktime sine, 2,385 juvla. Buderi incidentya aqhona bi raportime sar o sebepi e darako, lajako, thay nanipe e pakyavipasko pe institucie. Uqe profileske femicideske sure bayardile thay kerde publikako reagipe thay proteste, sikavipea hor amalipasko reflektipe pe rashtrako peripe vash te garaven e juvlen.

Ini soske e Kosova adoptingya progresivuni legislacia, tradicionalune polyenge role lugyarena te domuninen, qhivipea e juvlen pe obligacia kola phangyona e kherea thay shukar dikhipaske rolenca limitipea olengo dizuno, ekonomikuno thay kreativun potenciali.

Ko akava konteksti, arti thay kultura khelna yekh mahatni rola.

Qaqutno yaveripe rodla na numay legaluni thay politikuni reforma numay vi kulturaki transformacia – procesi vash regndipe e kolektivune mahatnipyengo, keripe sfida e stereotipenge, thay vazdipe e neve narativengo kola si temelime ano yekhipe. Arti sile inikat zoralipe te puterel odova so but ver aqhola bi vakerdo, te kultivinel empatia, thay te inspirinel kolektivuni akcia. Ani Kosovako palo-konfliktesko konteksti, kote o tradicionalune norme aqhona zorale, arti bayaripea sikavgyola sar inovativuno alati te puqel o statusi quo thay te perave polyenge bariere kola si qhivde hor pe kolektivuno mentaliteti.

Akaya sekcia presentinla ini o teoretikuno ini o praktikaluno rami vash lekanipe e intersekciako mashkar arti, kultura thay polyengo yekhipe. Sikla konkretune misalya kotar e Kosova thay yaver amalipya kola arakhlona som pharipyenca thay dikhla artistikune pratsava thay metode kola adresinena o avripe e marginalizime polyenge grupengo ko kulturako senzitivuno drom thay dela praktikaluno dromipe vash dizayni, implementacia thay evaluipe e polyenge-responsivune iniciativengo prekal arti.

O pratsav sikavdo akate si bazirimo pe pakyavipe kay lugevahtuni polyengi transpformacia nashti ovla bizo yaveripe ko kulturake norme thay kay o arti sile unikat zoralipe te anel thay adikerel ayeka yaveripe.

Arti, Kultura, thay Polyengo Yekhipe

Resipe e polyenge yekhipasko rodla maybut desar legaluno garavipe thay ekonomikune bajakya, rodla fundamentaluno yaveripe ko kulturake norme thay narativya. Polyengo nayekhipe buderipea si adikerdo pe horipea internalizime mitya, stereotipya, thay tradicionalune mahatnipya kola diktirinena kay o mursha thay juvla so "musay" te oven ose keren. Arti dela than pe kola akala narativya shay te reimaginiingyon, -re-evaluingyon thay yaveringyon.

Prekal storyengo mothavipe, imaginacia, performansa, nahakatipe shay te ekspozingyol, thay alternativuno dikhipe e polyenge rolengo shay te proyektingyon. Arti khelela mahatni rola ano amalipe sar alati vash ekspresipe, kreativiteti thay socialuno yaveripe. Promovinla o uniteti, phanela amende e kultura thay komunitetenca, thay sile zoralipe te inspirinel manushen, maybut e murshen thay juvlen, te gndinen yaveripea, te puqen o stereotipya, sfidinen inheritime norme thay te imagininen neve shaipya. Akale dromea, o arti shay te ovel sar katalizatori vash peravipe e patriarhalune normengo thay kultivipe e neve vasnipyengo kola si temelime ano yekhipe thay hakayipe.

Kotar may angle feministune akcie, artistya thay aktivistya vastinde artistikuno ekspresiviteti te sikaven opresia bazirimi pe polya thay te avokinen vash hakayipe. Akaya fuzia e arteski thay aktivizmeski – buderipea penjardi avdive sar feministuno artivizmo, anela khetane kreativiteti thay rezistenca. Desar e konvencialune formengo vash avokacia, o arti vakrla ko sensya, vazdla emocie, thay bayarla imaginacia. Kharla ini personaluni refleksia thay kolektivuni akcia, kreiripea than vash te thovgyol puqipe so si normalizimo thay sar te riformiringyon o peravde socialune norme. Prekal arti, personalune thay kolektivune eksperience e diskriminaciako, zoresko, ose bihakayipasko shay te ekspresingyon e emocionalune horipea thay politikuna urgencia, puteripea neve droma direkt empatia thay godyako vazdipe.

Maybut, arti khelela kritikaluno drom vash te kerel e feministuni teoria thay kritika e patriarhipasko may aksesuni. Keripea translacia e abstraktengo ose akademikune ideyengo ano vizualune, narativune thay performativune forme, o artistya buhlarena akala konceptya desar aktivistya ose skenciuake thana thay ko publikuno domeni, resipea audience kola pe yaver drom shay te oven avrime kotar ayeka konverzacie.

Palo sah, si mahatno te penjargyol kay na sah feministuno arti si akceptimo pe som drom, maybut kana konfrontinla o na komfortuno qaqipe. Ji kay buderi institucie thay granteske-keripaske trupe promovinena polyengo yekhipe ko principi, olengo phikodeipe buderipea favorinela proyektya kola aqhona andar siguruno ose tradicionalipea akceptime samatrede. O arti kova puteripea kerla sfida e dominantune normenge, qhivla pe puqipe buhlarde zoreske strukture ose dikhyola sar provokativuno ose "na respektipasko" e kulturake vasnipyenge buderipea si marginalizmo ose na dengyola fondya. Akava inistitucionaluno selektiviteti mangla te phenel kay o artistya kola ushkavena may phare

direkt status quo shay te arakhen peste avrime kotar shaipya, resursya, ose penjaripe, na vash butyako kualiteti numay vash olengo polititуno qalavipe.

Akava paradoksi sikavla mahatno qaqipe: o ledeipe mashkar arti thay polyengo yekhipe si horipea reciprocikuno. Pe yekh drom o arti influinla sar polyenge role si imaginime thay reprezentime ano amalipe. Pe yaver drom, o kulturako sektori pa peste reflektinla maybuhle droma e ekskluziako thay na yekhipasko. O juvla, maybut odola kotar marginalizime komunitetya, lugipea sine taloreprezentime sar kreatorya, liderya thay subyektya e artesko. On si buderipea ekskludime kotar na numay decisiake-anipaske role andar kulturake institucie thay phikodeipe vash diversune avazya ano arti, o kulturako narativi aqhola na kompletimo thay ayeka ovela ini amari kolektivuni vizia vash yekhipe.

Akale sebepestar, juvlengo zoralipe ano arti si bi ulavdo kotar artesko vastipe vash zorakeripe e juvlengo ano amalipe may buhle. Yekh nashti te ovel may susesuno bizo yaver.

Ani Kosova, kote konflikteske legasie, etnikuni fragmentacia thay patriarhalune norme luguyarena te formirinen socialuno jivdipe, arteski rola lela ulavdi urgenca. Akate, o arti dela na numay ekspresipasko drom, numay imaginativuno thay kulturako rezonipasko than vash na hakayipasko konfrontipe thay avokipe vash polyengo yekhipe. Kana si thanimo ko lokalune realitetya thay phiravdo kotar komunitetesko angazhipe, shay prekal muralya, kotorleipasko teatro, inkluzivune festivalya, ose digitaluno storiengo mothavipe, artistikune proyektya shay te komunikinen kompleksune socialune mesazhya ano droma kola shungyola relevantuno, shayutno thay tranformativuno.

Puteripea than vash reflektipe thay kreativuni ekspresia, arti kerla shayutno komunitetenge te konfrontinen polyenge stereotipya na prekal direkt konfrontipe, numay prekal emocionaluno angazhipe thay ulavde eksperience. Keripea ayeka, paravla halovipe, kultivinla empatia, thay puterla neve droma direkt may hakayuno thay yekhuno amalipe.

Misalya e Feministune Artistikune Intervenciengo ani Kosova

Ani Kosova, feministrune artistya, aktivistya thay kolektivya bayaripea kerde o arti sar zoralo mediumi vash socialuni kritika thay politikuno angazhipe. Prekal olengi buti, on qhivena sfida pe patriarhalune strukture, kerena o jivdinde juvlane realitetya dikhle, thay zorakerena kharipe vash polyengo yekhipe thay emancipacia. Vash akala praktisionerya, o arti na si numay forma vash personaluni ekspresia – si strategikuno thay but ver urgentuno respodipe pe na yekhipasko sistemi. Ovela than vash te konfrontinel amalipaske norme, provokinel publikuno dialogi, thay te qhivel dudi pe eksperience kola yekh lugo vahti sine bi shunde ose ignorime.

Shay prekal dromeske performanse, muralya pe publikune obyektya, ose informacienge instalacie, akala intervencie sikavena o transformativuno potenciali e artesko vash te peravel buhlarde zoralipaske dinamike, te provokinel diskomforti, thay te sikavel kritikaluni

refleksia. On but ver kergyona ini palo riziko e pharipyengo – shay si socialune, finansiarune ose psihologikune – pelaripea o inkuraipe thay dedikipe e artistengo pala lende.

Akala misalya dena na numay inspiracia numay vi praktikaluno dikhipe vash odola kola rodena te inicinen pashutne bajakya. On sikavna sar o arti shay te mobilizingyol pe specifikuno konteksti, konkretune droma te angazhingyon e phare puqipyenca thay te promovinen polyengo yekhipe. Disave proyektya ulavgyona vash olengo simpliciteti, o yavera vash olengo bayripe, numay savore sikavna artesko lugyardo kapaciteti te puqen, rezistinen, thay te imagininen may hakayune thay inkluzivuno avipe.

I. Orange Girl

Ermira Murati, buhlipea penjardi sar Orange Girl, si penjardi vash olake graffiti thay muralya kola konsistipea angazhingyona e temenca sar hakayipe, polya, thay amalipasko yekhipe. Kotar o korkoro shrdipe, oy dikhla o arti sar mediumi vash biqhalipe e zorale mesazhengo. Oy si yekh e hari juvlane artistendar ani Kosova koya konsistipea vastingya o publikuno arti te adresinel puqipya sar hakayipe, polya thay socialuni transformacia.

Disave olake bytyendar vandalizisale – pelaripea olengi socialuni rezonanca sar vi o nakomformiteti kole on provokinena. "Kana pikturingyum duy mursha kola phiravena tradicionalune albanyune kapuqya (plis) qumipa, shungyum kay si mahatno te anav odoya tema ko amaro komuniteti. "Musay te vakergyol vash odova – shay ini o rapsodya shay sine gay." O piktoripe, kotor e olake proyektesko "K is S", aqhola yekh e olake may buhle penjarde thay kontraverzune butyendar. Sikavgya intensivuno koshipe, dikhlaripea direkt darakeripe pe late, disave kolendar sine seriozune vash te raportingyon ini ani policia. Oy kergya legaluni akcia mamuy sakova individi kova sine astarno, thay ano paluno suro, e kriselin decisingya pe olako favori, yekh rezultati kova vakerla na numay vash personaluno riziko kola opy sinela, numay vi hor temelimi patriarhaluni rezistenca kola olaki buti lugyarela te konfrontinel.

Odoya som rezistenca – ini soske may hari publikipea zorakerdi-pe ayni vaht reflektisali pe respodipe e yaver olaka butyako, "It's just a body, guys – si numay trupo qhavalen." Murali kova konfrontinla e politika e truposke ekspozipasko thay o nalokipe provikimo kotar juvlani forma ano publukino than. "Ji kay shrdingyum te skicinav o trupo ini o quqya shrdinde te dikhyon, o manusha kola nakhenay pashe vakerna sine – kergyama te na shungyovav shuka," pelarela pe godi. "Yaver dive o murali rumisalo: e kolin uqhardili e kale kolorea. Pe respodipe, hramingyum o alav 'quqya' pedral o kalo than sar simbolikuno gesti. Nmay palo hari vahti ini o upruno kotor e trupesko kolorisalo." Ini soske na sikavla sine o som niveli e kontraverzesko ose penjaripasko sar "K is S," o murali dengya temeli sar o juvlano trupo si na tolerimo ko publikuno than — censurimo, koslo, thay disiplinimo pe nadikhlo. Ekspozingya sakodivune mehanizmya e patriarhalune na komfortipasko; odola loke

palem zorale forme e kontrolake kola phiravena o publikuno ekspresipe thay diktinena kaske trupe si mekhle te dikhlon, thay talo kola kondicie.

Som reakcie phiravdile ini pe yaver butya. Ano murali kova sikavgya e juvli sar mastrubinla, o publikune rovlarinya kerde ola te hraminel o alav "Censurimo" pe ekspozimo kotor e trupesko. "Yaver dive, arakhlum o sah murali uqhardo kale kolorea," vakerla oy. Yaver kotor, murali kote duy orao quminenape, vandalizisalo. "Sinema 21 bersh kana kergyumolen," pelarela pe godi. "Sine pashe universitetesko kampusi, but frekuantimo than. Sinema but stresi thay konstantipea darava sine kay diso ka ovel mange."

Ini palo sah akala pharipya, Orange Girl pakyala kay buderi olake resipyendar realizisale. "Si buderi droma te zorakeren e buhli inkluzia," phenela oy. "Len kolinako kanceri vahs misal, buderipea treteringyola sar juvlano puqipe. Numay amen sfidingyem odoya percepcia. Prekal yekh artistikuno video kova sikavgya solduyen murshe thay juvla, vazdingyem o janipe kay kolinesko kanceri shay qalavla sakaste, bi lelo pe dikhipe o poli."

Ermira leparela kay artesko vasnipe musay te halol may shukar, maybut ko institucionaluno konteksti. Oy leparela finansipakso pharipe: "But ver o mesazhi kole mangava te sikavav artea, na pashola e institucionaluna agenda thay odova shay peravla mere shanse te lav fondya ose grantya."

Vash Orange Girl, artistengo phikodeipe nakhela may dur desar individualuno penjaripe, mangla te phenel vazdipe e truyalipasko kote o kreativiteti shay buderipea te bayrol. Oy leparela o mahatnipe e fokusipasko ko trin umala vash te zorakergyol arteski rola ano amalipe:

- Angluno, oy avokinela vash **tromalo thay puterdo akcesi pe publikune thana vash artistya.** Ko kulturako peisazhi kote o BRO silen buderipea finansipasko pharipe numay te uqharen e kiria, o shaipe te kreirine thay ekspozine ko som, akcesune thana ovela esencialuno, na numay vash vizibiliteti numay vi vash aqhipe jivdo.
- Duyto, oy leparela o mangipe vash **te bayargyol publikuno janipe vash artesko zoralipe te komunikinel shukar mesazhya.** Vash olake, o arti na si numay laiqpe ose tehnika; si zorali vrda vash refleksia, protesta thay yaveripe.
- Pe agor, oy si dedikimi **pe akcia prekal angazhipe.** Kotar lobi thay avokacia pe konsultipaske sesie thay komunitetesko uorkshop, Orange Girl phiravela iniciative kola sikavena sar o arti shay te funksioninel sar komunikaciaki qhib, mediumi kova si purt vash ulavipe thay zorakerla e socialuni transformacia.

II. FemArt Festival

Yekh e may mahatne misalengo vash feministuno artistikuno angazhipe ani Kosova si FemArt, feministuno artistikuno festivali kova adiekrgyola sakova bersh ani Prishtina thay organizimo kotar BRO Artpolis. Vash 12 konsekutivune bersha, FemArt dengya siguruno thay kreativuno than kote eksplorisale mahatne ideye, thay artistikuni ekspresia vash polyengo puqipe si festimi thay inkuraimi.

O festivali ulo centraluni referentipaski thavd ko dizako kulturako kakelndari, penjardo vash oleske zorale performanse, ekspozite kola provokinena gndipe, thay publikune diskusie pe teme sar si juvlane hakaya, kheruni violenca, thay polyengo emancipe.

"vash mange si sar oaza," phenela e Zana Hoxha, festivaleski phiravni, sikavipea sar, andar festivalesko than, o kotorleyutne eksperiensinena yekhipe thay tromalipe, ini sar o buhlo realiteti avri aqhola hramimo kotar na yekhipe thay pharipe.

III. Feministune Muralya ani Kosova

Muralya sikavde kay si zoralo mediumi e artistikune ekspresipasko andar polyengi avokacia. Prekal okupacia e publikune thanengo thay konfrontipea e dikhavnen e zorale, simbolikune imazhenca, o muralya si unikat pozicionime vash te vazden janglaripe, provokinen refleksia, thay uqe evaluinen o mothavipya thay pharipya e juvlengo. Ani Kosova, feministune muralya bayaripea ule alati ini vash komemoracia ini vash aktivizmo, transformipea o zidya pe thana e rezistenciako, pelaripasko pe godi thay pakiv.

Ko bersh 2022, artista Fitore Berisha Alisdottir, pe ledeipe e Kosovake Centroa vash Polyenge Studie, kreiringya murali pe titula"Broken Dreams – Peravde Sunya". E buti sine dizaynimi te bayarel publikuno thay institucionalun janipe vash violenca mamuy o juvla. Sikavipea e juvla e phande akyenca thay ekspresimi dukh, o murali simbilizinla o qhivde jivdipya, thay pelardo anglipe. O imazhi buhlaripea rezoningya, thay ko 2025, Berisha Alisdottir rekreiringya o Peravde Sunya ani Jakovaki diz, akaya ver pashe e Drineski len. Muraleski duyto verzia sine sar direkt tribucia vash juvla thay qhaya kola mudardile kotar murshane partnerya, olengi dukh sine phari, publikaki forma.

Yaver zoralo misal kova sikavdilo ko 21-to Septembri, 2024, hramipea o Mashkarthemutno Traynipasko Dive. O musari kerdilo ano zidya e skolako "Xhevdet Doda" ani Prishtina vash te pelarel pe godi femicideske viktimen ani Kosova. Pe centro sikavgyola e juvli, olako sheru adikerdo uqe, adikeripea buketi e khamesle luludyengo sar simbolie adikeripasko, saslaripasko thay pakyavipasko. Truyal late si lole kundre, sakoya reprezentipea e juvlen kola nashalde olengo jivdipe sar o sebepi e zoresko pe poleski baza. Phravipaski artista, Argjenda

Azemi kotar o Ferizay, sikavgya kay sakova kundrengo pari mangla te simbilinel o nashaldo jivdipe – thay te inspirinel pakyavipe vash avipe kote o juvla jivdinena tromale kotar e dar.

Akala moralya kerena but maybut desar qhivipe e laqipasko ko urbayune thana. On vakerna bare avazoa thay publikipea vash o puqipya kola buderipea dikhyona sar privatuni dukh. On kharna vash kolektivuno rovipe, numay vi kolektivuno penjaripe. Keripea ayeka, sikavena e publikuni sfera sar than na numay vash artistikuni ekspresia, numay vi vash feministuni rezistencia.

IV. Yaver lokalune iniciative

Desar e may angle leparne misalengo, Kosova dikhla yekh gendo sar bazikunie niveleske ayeka vi luga skalake iniciative kola paravena o zoralipe e artesko te promovinen polyengo yekhipe. Ko palune bersha, ekspozite fokusime ko polya lele baro vizibiliteti, sar si fotografiengo sikavipe portretipea e juvlen pe na tradicioanlune role, ose vasteske butyenge instalacie kola sikavena o mothavipe e juvlengo kola sinelen zori pe maripasko vahti, deipea avazo e dukhake koya buderipea si traynardi.

O Prishtina International Film Festival (PriFest) sikavgya dedikime kategorievash manushikane hakayengo bioskopi thay sikavgya filmya kotar juvlane rezisere eksploripea teme phangle e juvlane puqipyenca. Ayeka, kulturake thay socialune thana sar Kino ARMATA thay Termokiss ani Prishtina khelde sar mahatno forumi kote angazhingyona o terne manusha e puqipyenca sar si seksualuno qhelalo vastipe, polyengo yekhipe ano edukipe, thay juvengo politikuno reprezentipe, vastipea e muzika, poezie thay muralengo arti sar droma e ekspresiako.

Relevantune iniciative pe ayni vaht sukavdile ini avri sheruni diz. Ano Pekya misal, yekh komunitetesko eventi adikerdo pe Mashkarthemutno Juvlendo Dive 2025 angya khetane yekh juvlano pazari kotar biznisya kolen phiravena o juvla e lokaluna arteska ekspozita, kreiripea than vash kreativuno thay ekonomikuno zorakeripe.

Ko 23 Septembri, 2024, Mural Fest Kosova organizingya yekhe dicia tali titula "Juvlengo Zorakeripe", sikavipea baro mahatnipe pe juvlaki rola ano publikuno arti thay amalipe. O proyekti mangipea angazhingya juvlane artisten, dikhlaripea odolen kotar na mazhurantuno komunitetya, thay sikavgya diversune polyenge thay kulturake identitatya prekal muraluni kreacia. Akava integrimo pratsav dikhla na numay te vazdel juvlengo vizibiliteti ano arti numay vi te sfidinel juvlane stereotipya thay phikoinel juvlano kotorleipe ini sar artistya ini sar bizniseske jene.

Khetane akala iniciative biqhalena mahatno mesazhi: o juvla na si numay kola jivdinde e violenca ose si pasivune sibyektya e politikako, numay vi kreatorya, liderya thay aktivune kontributerya e Kosovake kultura thay publikune jivdipasko.

Rekomandipya vash Dizaynipe, Implementipe, thay Evaluipe e Polyenge-Senzitivune Artistikune Iniciative

JI kay mothagyem soske thay sar o arti shay ovla zoralo phiravno vash polyengo yekhipe; amen akana lugyara te dikha praktikaluno godideipe vahs odola kola planirinena artistikune proyektya prekal polyenge obyektive. O avutne rekomandipya astarna yekh total proyektesko cikli: kotar dizayni thay terenesko implementipe ji pe monotoripe thay impakteski evaluacia. Phiravipea akala bajakya, manusha kola praktikinena akava shay te azhutinen te sigurinen kay olenge iniciative na numay si efektivune numay vi qaqutne, numay vi silen phenipe vash komunitetya kolen on mangena te angazhinen.

Dizaynipe e Iniciativako

1. Keripe e polyenge-senzitivune kontekstualuna analizako

Shrden prekal klarifikipe e akale polyenge specifikune puqipyengo kolen situmen resipe te adresinen thay identifikinen e benefiteren thay kotorleyutnen. Yekh mostra e polyenga analizaki shay puqla:

- Kola si sherune polyenge na yekhipya ko akava komunitety ose sektori?
- Sar o juvla, mursha thay bi polyenge manusha eksperiensinena akala na yekhipya yaveripea?
- Kasko avazo shungyola kasko na si? Kola geografikune thana prioritarizingyona kotar artistikjune interevencie?
    - o Akala aktivitetya inkludinena mi juvlen thay queer individen ko lokalune marginalizime komunitetya, ose on si numay koncentrime ko cetnralune ose urbanyune thana?

Te sine kay, misal, o resipe si te vastingyol o arti te konfrotinel kheruno zori ani yekh komuna, rodlarel lokalune raportipaske rate, kulturake norme thay shayutne phikodeipaske servisya. Mapinen koya arteski forma—drama, folk muzika, muralya, thy.—o komuniteti evaluinela ose sile akceis. Akaya bazikuni buti ka del forma ini tumare alosaripaske vash mesazhi thay vash artistikuno mediumi.

Soy may mahatno, kana qalavgyona ayeka senzitivune teme sar si zori mamuy juvla, ma portretizinen e juvlen sar pasivune viktime ose reproduktipe e grafikune skenengo. Fokusingyon ano dinyiteti, rezistenca, rezilienca thay strukturaluni kritika. O res musay te ovel godyako vazdipe thay godyako provokipe bizo ritraumatizipe e audiencako ose reinforsipe e nazorakeripaske narativengo.

2. Qhiven obyektive kola si klaro thay shay te meringyon

JI kay o arti si phare te meringyol, si esencialuno te defininen konkretune resipya, ini vash o procesi ini vash o rezultatya:

- **Procesi:** "Angazhinen X juvla thay Y murshe oe ko-keripe e publikune muralesko."
- **Rezultati:** "Vazdipe e janipasko e Istanbuleska Konvenciako mashkar 70 % e vizitorengo," ose "Sikavena mahatno iranipe pe murshengo kotorleipe olengo pratsav pe tradicionalune polyenge role (prekal angle/pale ankete)."

Klaripea defininne obyektive thay formirinen o dizayni e tumare proyektesko. Misal, te sine kay o res si te vazden janipe e publikako mobiluni ekspozita koya resla pe diversitetuni audienca shay ovla yekh e may efektivune formatendar. Pe yaver drom, te sine kay o fokusi si juvlengo zorakeripe, seria e arteske terapiake uorkshopengo shay te del may impaktuno thay phiokdeipasko pratsav.

3. Dikhlaren sherune akteren thay komunitete ano planiripe

Adoptinen kotorleipasko pratsav sar e shrdestar. Formirinen godideipaski grupa koya anla khetane sherune lokalune akteren, sar si juvlenge manushikane hakayyenge aktivisten, komunake reprezentya (special mahatno te sine kay si dikhlarde publikune thana), edukatoren (vahs varesave siklipaske komponente), thay yaveren e relevantuna ekspertiza.

Vastinen akaya grupa te diskutinen kolektivipea o sherune decisie: Koya tema o proyekti ka eksplorinel?Savo mesaji manglape te phiravel? Kola artistikune formatya ka rezoninne maybut e dikhlarda audienca? Ko som vahti, identifikinen lokalune implementipaske partnerya, sar si juvlane organizacie, ternenge centre, skole, ose ekzistime artistikune kolektivya, so shay te azhutineltumen te anen o proyekti pe jivdipe ano tereni.

Vazdipe e zorale, ledeipaske partneritetengo na numay kay azhutinla pe mobilizipe e resursengo numay sigurinla kay e iniciativa si phangli ko lokalune strukture thay kontekstya. Krucialipea dikhlaren artisten pe planiripaski faza pe ayni vaht. Ini on shay dena shukar inputi pe praktikipe, vahti, bujetya thay potencialune artistikune ose logistikune pharipya.

4. Sigurinen shukar resursya thay polyenge-senzitivuno bujeti

Planirinen may angle dikhlaripea sherune proyektesko kosto, dikhlaripea artistya thay facilitatorengo pokipe; materialya sar si piktoripe, vasteske sheya, muizkake instrumentya, ose rekvizitya; ini e logistika sar thanesko leipe kiriya audio/dudyaripaske sheya; promocioanlune sheya (flyerya, posterya, thay socialune medienge kampanye); ini o transporti te sine kay o kotorleyutne avena kotar ververutne thana. Ma avrinen o akomodipe kola sigurinena inskluzia, sar si qhavorengo dikhipe vash daya, translacia ko multiketnikuno konteksti, ose akcesipe vash manusha e bishaipyenca.

Shukar gaitserdo thay transparentuno bujeti sikavla tumaor dedikipe thay profesionalizmo. Te sine kay o finansiarune resursya si limitime, dikhen sheyengo kontributi, misal, lokalune biznesya shay si interesime te keren donacia varesavo materiali, printinen promocionaluno materiali, ose te den o than vash bi pokipe.

Som mahatno si te keren yekh shukar kerdi ekipa. Siguringyon te dikhlaren indivisya e polyenga ekspertiza, janipe vash proyektengo menajipe, thay artistikuni eksperienca. Defininen klaro rolya sar pe shrd, sar si resipe ko komuniteti, logistikuni koordinacia, thay diskusiaki facilitacia, vash te sigurinen shukar thay efektivuni implementacia.

5. Plananirinen vash siguripasko thay etikuno konsideripe

Te sine kay tumaro proyekti adresinela senzitivune puqipya, sar si zori pe poleski baza, maripaski trauma, ose personalune narative, si esencialuno te dikhlaren ini emocionalne thay socialuzn rizikya. Misal, te sine kay o juvla khargyona te ulaven pere personalune mothavipya prekal teatraluni performansa ose publikune artesko kotor, siguringyon kay adekvatuno siguripasko sistemi si pe than, sar si theripe e psihologesko, ose socialune butikernesko ko vahti thay palo aktiviteti.

Privacia thay informimo lekanipe si som kritikalune. Sarsakana len eksplicituno mekhipe anglo te fotografinen ose filminene e kotorleyutnen, maybut kana kerna buti e tiknorenca, thay klaripea komunikinen sar ka vastingyon o materialya, shay vash dokumentipe, avokacia, os epublikuno ulavipe. Respektipe e kotorleyutnenge samatradengo thay siguripe e dinyitetesko si sheruno pe vazdipe e pakyavipasko thay zorakeripe e sigurine thay sahastarde truyalipasko.

Implementacia

1. Kreirinen siguruno thay pakyavipasko truyal

E atmosfera kola temelinena kotar e angluni proba ose grupako kedipe ka del forma e sah proyekteske. Siguringyon kay o sah kotorleyutne, maybut odola kotar marginalizime grupe, shungyona shukar ajukerde, respektime thay sigurune.

Qhiven klaro bazikune regule shrdipestar: konfidenca (so ulavgyola ani grupa aqhola ani grupa), na-krisipe (na telaripe, lajakeripe, ose stereotipe), thay som ledeipe (ma mekhen kay numay disave avazya te domininen).

Zorakeren empatetikuno shunipe thay den komfortuno than. Misal, te sine kay kerna buti ruralune juvlenca kola na mekhna olenge qhavoren, keren o than qhavorenge pashutno anipea khelipaske sheya, koloripaske pustika ose qhavorengo dikhipe ano than.

Ko multietnikuno konteksti, den translaciake servisya ose den buyqhibyune materialya (misal, Albanyune /Serbikane/Romane) te promovinen inkluzia thay duyriguno respekti.

2. Balansinen profesionaluno godideipe e kreativune tromalipea

Anen e qaqutne eksperten te den godi o artistikuno procesi, sar si komunitetesko teatraluno rejiseri, muralisti, ose festivalesko kuratori, numay siguringyon kay o kotorleyutne si ko-kreatorya, na numay phiravne.

Phikoinen olen e mangle tehnikune janipea (misal, sar te vastinen spreyesko koloripe, sar te proyektinen olengo avazo), thay palo odova durdyargyon thay mekhen than kay akala ideye te aven.

Na profesionalune kotorleyutne but ver kontribuinena pe unikat thay zorale perspektive. Misal, terno mursh shay te kerel poetikune lenye ano tikne grupe, kola shay te transformingyon pe kolektivuni gili.

Adikaren pe godi: o procesi si som mahatno ayeka kobar vi o final produkti. Dikhen o naregularitetya e grupa: Shungyona shunde? Siton angazhime? Oven fleksibilune thay mangen te adaptingyon. Pe yekh suro, kana o kotorleyutne nashalde interesi ko teoretikune diskusie pe polya, o facilitatorya irisale pe rolengo khelipe e teatroske aktivitetengo thay mekhle kay o koncepti te kergyol prekal praktika desar o siklipe.

3. Dokumentinen o procesi thay vastinen kreativuni komunikacia

Dokumentipe e tumara butyako si mahatno vash duy thavda: andruni evaluacia thay avruni avokacia. Mekhen daykaste te kerel foto, video klipya, kotorleyutnenge phenipya, thay refleksie prekal o sah procesi.

Ulaven o proyekti e publika prekal lokalune medie ose online platforme, maybut te sine kay si varesavo publikuno eventi. Gatisaren harno mediengo publikipe ose disave socialune medienge postya kola klaripea komunikinena proyektesko res thay impakti.

Adikaren e komunikacia vizualuni thay phiravdi pe mothavipe: postinen so ulo truyal o aktiviteti, interviste e kotorleyutnenca, ose harne refleksie kola ilustrinena so mangla te phenel e eksperienca vash odola kola sine odote.

4. Sigurinen som inkluzia vash e sah implementacia

Dikhen e grupaki dinamika ani sah implementacia. Te sine kay o mursha shrdena te dominirinen ose shrdena te len phiravipaske role disproporcionalipea, interveninen respektea: keren rotacia e vakeripyengi, qhiven e juvlen te phiraven harne grupake butya, thay sigurinen balansimo kotorleipe.

Ne oveltumen pe janipe vash LGBTQ+ kotorleyutne, etnikune minoritetya, ose yaver kola si pe riziko ose marginalizime. Akava rodla aktivuni facilitatcia thay jando dedikipe pe inkluzia.

Palo sah, tumaro proyekti musay te qhivel op vasnipya e polyenge yekhipasko kole rodela te promovinel, na numay o mesazhi, numay ani praktika.

5. Plani vash stabiliteti thay lugyaripe

Truyal o proyekti, identifikinen o shaipya kola adikerna o momentumi thay te sigurinen lugyardo impakti. Misal, te sine kay yekh manushengi grupa formirinla teatraluni grupa andar e iniciativa, dikhen te sine kay mangena te lugyaren sar komunitetesko klubi. Te sine kay ayeka, denolen phiko te arakhen o than, sar si varesavi soba ose publikuni biblioteka ose ternengo centro.

Te sine kay koloringyen murali, konsiderinen te replikinen o proyekti pe yave rmahale ose te dikhlaren maybut artisten te buhlaren o resipe. Kote si shayutno, keren buti te institucionalizinen suksesuni buti, misalake, propozinen kay yekh shukar panjrdo festivali ose performansa te ovel sakobershuno komunako eventi.

Shrden te planirinen o stabiliteti angle. Kharen potencialune donatorya, partnerya, lokalune akterya te len kotor pe tumare proyektya, dikhipea o impakti kotar angluno vast but maybut pherla e godi desar varesavo raporti. Ko som vaht, investinen ko lokaluno kapaciteti: trenirinen e terne ose komuniteteske jene te phiraven avutne iniciative, siguripea janipe thay lidershipi aqhona andar komuniteti.

Monitoriepe, Evaluacia, thay Siklipe

Keden ini kualitativune ini kuantitativune informacie truyal o proyekti vash te azhutinen te evaluinen olesko impakti thay phikoinen avutni avokacia vash fondipaski aplikacia.

Vastinen sade, aksesipaske metode:

- Phiraven kotorleipasko gendo—ulaven pe polya, bersha, thay peripe
- Keden feedback prekal puterdi diskusia, enonimune sticky notes, ose harne ankete
- Dockumentinen sherune momentya, rezultatya, thay yaveripaske storie

Akala droma na kay numay azhutinenatumen te merinen o efektiviteti numay kerna tumari iniciativa may vizibiluni, kredibiluni thay replikabiluni ko lugo vahti.

KULTURAKE PRATSAVA VASH SOCIALUNO YAVERIPE E FOKUSEA PE NA-MAZHURANTUNE KOMUNITETYA

Stefan Kalaba

Inkluzia e Na-Mazhurantune Komunitetengo – Generaluno Konteksti

Kosova si multietnikuno amalipe kote o diverune komunitetya, dikhlaripea Albanya, Serbya, Roma, Ashkalie, Egipqanya, Boshnyakya, Turkya, Goranya, thay yaver, jivdinena khetane thay silen interakcia andar kompleksuno thay but ver kishlo socialuno peisazhi. Ini palo barvalo tapaciri e identitetengo, Kosovake andrune etnikune dinamike lugyarena te oven formirime kotar historikune tensie, socialune ulavipya, anipea konflikti thay kulturaki fragmentacia.

Ji kay Kosovako legaluno rami si shuka progresivuno, garantipea o hakaya e na mazhurantune komunitetengo, ko nesave sure nakhela ini maybut desar mashkarthemutne standardya, akala legalune siguripya but ver aqhona aspirativune. Institucionalune bangipya, maybut na theripe e konsistentune politikune mangipasko thay efektivuni implementacia ko lokaluno niveli, aqhavena akala hakaya kay te oven pheripea realizime. Persistentuno etnikuno bipakyavipe thay strukturaluni segregacia maydur limitinena praktikaluni inkluzua e na mazhurantune komunitetengo ko politikako, socialuno thay kulturako jivdipe.

Sar rezultati, institucionaluni arhitektura koya si kerdi te garavel thay promovinel inkluzia aqhola na kompletimi thay bi evolvirimi. Legalune principya, ini soske prezentuni ano lil, pandar na irandile pe sistematikuno thay zorali inkluzia ani praktika. Akala pharipya pe ayni vaht si vizibilune ko komunitetesko niveli, kote e buti vash socialuni inkluzia si buderipea pharipe vahs te lel o momentumi thay te del lugevahtuno impakti. O tentatipe te integrinen na mashurantune avazya ko maybuthlo civiluno procesi but ver na halona e buhlarde politikune ulavipyenca thay socialune anglokrisipea, mekhipea e shukar integracia avri o resipe.

E buti vash tiknaripe e nayekhipasko sinen lugyarde vash disave dekade, e mashkarthemutne partnerenca thay jenenca kotar civiluno amalipe kola kerna buti te promovine o yekhipe, evolvirinen inkluziake politike, thay te zorakeren o pakyavipe mashkar o komunitetya. Ini palo akala butya, aqhona hor divizie, sikavipea kay o ekzistime strategie nashti reste te adresinen o phiravde strukturalune thay kulturake bariere. So Kosovake manglape akana si nevo pratsav: telal-upre, mehanizmya phiravde kotar o komuniteti kola zorakerna marginalizime grupen vash te phiraven olengo inkluziako procesi.

Inovacia ko akava konteksti mangla te phenel maybut desar nevo drom ose upral-tele politika, mangla te phenel dizaynipe e kotorleipaske modelengo, phiravde kotar o komunitetya kola prioritarizinena o perspektive e marginalizime grupengo ko sakova niveli e decisiake anipasko. Yekh ayeka pratsav si o vastipe e artesko thjay kulturako sar katalizatori vash socialuni inkluzia.

Globalipea, kreativuni ekspresia luge vaht khelgya e rola e yekhipasko e ulavde komunitetengo. Ani Kosova, palo sah, akava potenciali aqhola buhlipea bi qalavdo, limitimo kotar qhibyake bariere, kontestime kulturake identitetya, thay nanipe e sistematikune programipasko. O Manuali vash Promovipe e Arteske thay Kulturake Vastipasko ko Lokalune Iniciative evolvirisalo vash te azhutinel te adresingyol akava quqipe. Dela strukturaluno godideipe vash planiripe, implementacia, thay evaluipe e iniciativengo bazirime pe arti, anglidikhipea o pharipya ko sakova procesesko stadi.

Olesko res si te phikiinel prakticioneren, civilune amalipaske akteren, komunniteteske organizatoren, thay socialipea angazhime artisten pe vastipe e artesko thay kulturako sar efektivuno shey te promovinel socialuno yaveripe thay te vazdel may sahastarde thay kohezivune komuniteten.

Manualeski Relevanca vash Etnikipea Sahastardo programipe

O Manuali si dizaynimo te del nevi energia ko mashkar etnikune relacie ofertipea strukturime, kulturake senzitivune metodologie vash dizaynipe thay implementipe e inkluzivune artesko thay kulturake aktivitetengo. Sikavipea ko mayshukar praktike kotar etnikune inkluzivune programya thay adaptimo ko Kosovako palo-konfliktesko konteksti, prezentinla ini teoretikune ramya ini praktikune misalya.

Sheruni Manualeski specifika si olaki inkorporacia e Kosovake bazirime studiripaske sirengo, keripea shayutno avutne prakticionerenge te siklon kotar ekzistime modeya, evaluinen potencialune rizikya, thay adaptinen sikavde praktike ko olenge truyalya. Kana integringyona ko programeske aktivitetya, o Manuali ovela mahatno resursi vash vicilune amalipaske organizacie, arteske kolektive, thay individualune praktisionerya, maybut vash odola kola kerna buti ko na mashurantune thay miksime komunitetya, keripea shayutno olenge te dizayninen, menajinen thay evaluinen inkluzivune kulturake iniciative may bare efektivitetea.

May vasno, o inkluzivune praktike kola sikavdile ko akava Manuali na si limitime numay ko etniciteti. On buhlargyona ko may baro spektri e marginalizime grupengo, dikhlaripea juvlen, ternen, manusha bishaipyenca, LGBTQ+ individya thay yaveren. Akava mashkarseksiako aplikipe pozicioninela o Manuali sar vitaluno resursi vash promovipe may buhli socialuni kohezia, diso so e Kosovake urgentipea manglape. Zorakeripea o vizibiliteti, ledeipe, thay yekhipe mashkar socialune ulavipya, o Manuali ofertinla drom direkt transformipe e fragmentime dizune sektoresko pe may rezilientuno, sahastardo thay impaktesko dizuno ekosistemi.

Kulturake Praktike sar Temeli vash Dizuno Angazhipe e Na-Mazhurantune Komunitetengo

Marginalizime grupe ani Kosova, maybut o na mazhurantune komunitetya, vash yekh lugo vahti vastinde kulturako kustikipe thay artistikuni ekspresia te garaven kolektivuno identiteti thay te naviginen socialune thay politikune pharipya. Tradicionalune thay modernyune forme e muzikake, khelipasko, vizualune artesko, thay hramime narativengo servirinena na numay sar kreativune sheya numay vi sar mehanizmya vash rezorakeripe ekomuniteteske solidaritetesko thay zorakeripe e etnikune identitetesko. Prekal kulturake praktike, ekspozite, thay storyake mothavipaske formatengo, jene e na-mazhurantune komunitetengo kreirinde "sigurine thana", phanglipe e duyrigune phikodeipasko so azhutinela olen te adikerenpe e avruna presia, transforminen personaluni eskpresia pe kolektivuni akcia, thay te rezistinen e marginalizacia.

Pedral reinforsipe e andraluna koheziako, arti thay kultura pe ayni vaht funksioninena sar univerzaluni qhib kova nakhavla etnikune samatrede. Som kulturake eventya, sar si kolaborativune ekspozite ose mashkaretnikune muzikake uorkshopya, lokyarena mashkar-komunitetengo dialogi, zorakerna interakcia, thay kerna shayutno o ledeipe e eksperiencengo thay aspiraciengo. Akava univerzaliteti e artistikune ekspresipasko kerla shayutn o e empatia thay halovipe, keripea shayutn kotorleyutnenge kotar verver peripe te komunikinen maydur desar e qhib, sfidinen o stereotipya thay te vazden purtya, special kote o formalune dialogeske kanalya aqhona limitime ose naefektivune.

Civilube amalipaske organizacie ani Kosova luge penjarde thay paravde akava potenciali. Arti thay kultura dena telune barierenge khuvipaske thavde vash kotorleipe: on buhlipea shay si atraktivune, rodena minimaluno formaluno edukipe ose mateerialune resursya, thay si akcesivune ko diversune grupe thay peripya. Olengi emocionaluni rezonanca azhutinla te vazdingyol e pakiv sig mashka ro kotorleyutne, esencialuno elementi pe ulavde ose palo-konflikteske komunitetya.

Akala avantazhe phiravde e CAO buderipea te vastinen o arti thay kultura te adresinen presiake socialune puqipya, mobilizinen komuniteten, promovinen dialogi thay inkurainen dizuno kotorleipe. Keripea ayeka, on qhvena mahatno temeli vash may sahastarde amalipya thay may zoralo mashkarkomunitetesko solidariteti.

Arti thay Kultura sar Mehanizmya vash Socialuno Yavipe ani Kosova – Bariera vash Kotorleipe ko Ulavdo ose Palo-Kontfliktesko Mashkar

Dizaynipe e dizunenge programengo kova shukaripea astarla e na-mazhurantune komuniteten si phare sakote, a maybut ko palo-konflikteske truyala sar e Kosova. Strukturalune pharipya (ekonomikune ulavipya thay harne resursya), socialune bariere (mashkar-etnikuno konflikti thay hor na pakyavipe), thay politkune pharipya

(institucionaluno ulavipe, limitimo politikuno mangipe, thay e sahuni presia) kerna mashkar phangli rafin kola sakoya iniciativa manglape te konfrontinel.

Vash Kosovake na mazhurantune grupe, maybut vash Srbikano komuniteti, akala pharipya si kerde kotar bi saslarde maripaske rane. O procesi e tranzicionalune hakayioasko pandar manglape te del o pheruno penjaripe e sah viktimengo, qaqutni raparacia, ose amalipea buhlo penjaripe e nakhle vahtesko. Bizo akaya katarsa, o bipakyavipe aqhola, pashipe na nakhla, thay sahastardo kotorleipe aqhola iluzia.

Efektivuno etnikune inkluzivuno programipe osoleske rodla senzitivune, adaptivune strategie. O rapktisionerya manglape may angle te penjaren thay haloven o sherune pharipya kola defininena o lokaluno peisazhi:

1. Politikuni Polarizacia thay Konfliktesko Kustikipe

Hor qhivdo bipakyavipe mashkar etnikune grupe, maybut ko srbyune komune, but ver biqhalela pe dizune iniciative te oven perceptime prekal politikuno dikhipe, dekuraipea jando kotorleipe sar o sebepi e stereotipenge darako, iranipe ose komuniteteski presia. Konfliktipaske narativya vash maripaske vahtesko nakhipe maybuhle buhlarena "vijayutno-versus-nashalno" mentalitetya, keripea pharo te temelingyol ulavdo, neutraluno dizuno resipe. Ko ayeka polarizime politikune kontekstya, dominantune publikune narativya, formirime kotar politikune liderya thay buhle medie, silen tendecia te zorakeren ulavipask teorie thay normalizinen socialuno distancipe sar akceptimo drom e ledeipasko

2. Fizikaluni Segregacia thay Limitimo Mobiliteti

Buderi na-mazhurantune komunitetya ani Kosova jivdinena ano izolime thana e minimal ose ni hari social interakcia e mazhurantuna populacia pe truyal. Akaya izolacia avela kotar kombinacia e faktorengi: o kustikipe e politikune thay etnikune konfliktesko, praktikune limitacie sar si na adekvatuni transportaciaki infrastruktura, thay pervazivune problemya vash siguripe thay tromalipe e phiripasko. Akala tang bariere si kerde kotar odola psihologikune, kote e dar thay dikhlo na siguripe phiravena e individen pe korkori-izolacia, maydur limitipea shaipya vash mashkartenikuno kontakti thay inkluzivuno dizuno anhazhipe.

3. Socio-Kulturake Anglokrisipya thay Qhibyake Bariere

Historipea paravde stereotipya, stigma thay duyriguno na pakyavipe mashkar komunitetya luge peravde ini e dizune praktisioneren thay komuniteteske jenen kotar angazhipe pe kolaborativune iniciative. Ani Kosova, akala ulavipya si pandar maybut qhivde kotar persistune qhibyake bariere kola peravena sakodivuni komunikacia thay limitinena akcesi pe informacia vash dizuno angazhipe. Sar rezultati, komunitetya aqhona izolime, ulavde kotar o programya kola silen res te zorakeren socialuni inkluzia thay zorakeren mashkar-komunitetengi kohezia.

Khetane, akala faktorya kreirinena yekh ektra truyalipe kova rodla but vash dizuni inkluzivuni akcia. Olengo nakhavipe rodla pratsava kola phiravgyona pedral o standardya e resipasko ose generikune proyekteske ramya, metode kola adaptinena lokalune realitetya thay sikavena qaqutno komunitetesko mobilizipe. Sar kay akaya publikacia ilustrinela, disave alatya pashona e zoralipaske e artesko thay kulturako te pashakeren o ulavipe, zorakeren empatia, thay promovinen socialuni kohezia ko Kosovako kompleksuno palo-maripasko peisazhi.

Avantazhe e Arteske thay Kulturake Programipasko ani na-mAzhurantenge Komunitetengo Sahastaripe

Arti thay kultura si zorale alatya vash zorakeripe e socialune progresesko thay vazdipe e may sahastarde amalipasko. Olenge akcesipaske formatya kerna shayutno thay o individya thay komunitetya te angazhingyon ani kritikaluni refleksia, te sfidinen o diskriminipaske forme, thay te skpresinen jivdime eksperience ano droma kola rezoninena buhlipea. Kulturaki eskpresia zorakerla marginalizime avazya thay bayarla publikuno janglaripe e pharipyengo kolenca arakhlona akala grupe. Sar ayeka, iniciative bazirime pe arti dena specialuno efektivuno drom e avansipasko e sahastaripasko e marginalizime socialune grupengo, dikhlaripea etnikune thay na-mazhurantune komunitetya.

Akala avantazhe si maybut dikhle ko trin sherune umala:

- Rezorakeripe e kolektivune identitetengo pedral o ekzistime ulavipya
  Ani Kosova, identiteteske markerya, sar si etniciteti, poli, religia, thay yaver, but ver anena ulavipaske lenya, zorakeripea e socialuni fragmentacia thay duyriguno bipakyavipe. Arti sile potenciali te nakhela pedral akala ulavipya kultivipeea o som identitetya prekal ledeipe: sar ko-kreatorya, performerya, aktivistya, ose kotorleyutne ano dialogi. Akala neve, kolektivune role ovena prekal korkore kreaitvune procesy, keripea shayutno individenge te phangyon maydur desar kustikime bariere. Ridirektipea o fokusi kotar fiksime identitetya pe ulavde artistikune ekspresie, o arti zorakerla o may hor sensi e peripasko shtrocimo ani khetane eksperienca desar socialuno ulavipe.

- Generipe e socialune dialogesko maydur desar qhibyake bariere
  Efektivuno komunikipe si centraluno vash etnikune sahastardo programipe, ini soske ani Kosova, qhibyake diference lugyarena te oven maybaro pharipe, pandar may pharakerdo kotar nanipe e multilingualuna ekuipe ko formaluno skoluipakso sistemi. O arti dela ulavdi avantazha ko akava konteksti. Vizualune, muzikake thay

performativune medie, sar si imazhya, ritni, phiripe, thay gestikulacia shay te komunikinen maydur desar o qhibyako ulavipe. Akala na verbalune ekspresipaske forme kerna shayutno kotorleyutnenge te ulaven perspektive, emocie thay eksperience bizo te ovelolen mangipe te ulaven vakerdi qhib.

- Zorakeripe e sensesko e akceptipasko mashkar na mazhurantune komunintetya
  O principi si sade: ulavdi buti thay ledeipe si mashkar o may efektivune droma te vazden pakiv thay te peraven bariere, thay o arti dela naturaluni platforma vash solduy. Kana o jene e mazhurantune thay na mazhurantune komunitetengo ledeinena pe kreativune proyektya, shay prekal muzikako kompozipe, performansa ano teatro, pe ko-produktipe e ekspozitengo, on kerna relacia pe yekh yaver sar partnerya, na sar avrune. Akava ledeipe promovinela e empatia, telarla o anglokrisipe, thay qhivla temeli vash duyriguno penjaripe thay respekti. Vahtea, azhutinla pe zorakeripe e socialune truyalipasko kote o diversiteti si penjardo, akceptimo thay evaluimo.

Pe agor, artesko thay kulturako zoralipe si pe olengo shaipe te anen e manushen khetane, te keren purt pe ulavipe, thay te inspirinen kolektivune akcie. Qhivipea khetane akala elementya pe dizuno programi na kay numay zorakerla o eksperience vash sah kotorleyutne numay qhivla temeli vash may rezilientune, inkluzivune komunitetya thay may zoralo, may phanglo dizuno sektori.

Dizayni e Sahastarde Kulturake Iniciativengo

Dizayni e kulturake inciativengo kola shukaripea kerna inkluzia e komunitetengi rodla diso maybut desar mangipe – rodla klaro, sistematikuno pratsav kova centrinela o lokalune akcie ani sakoya scena. Praktisionerya musay te penjaren o unikat historie, zorale dinamike, thay logistikune bariere kolenca arakhlona akala komunitetya, thay te dedikingyon pe procesi kova si temelimo pe ulavdo pakiv thay peripe sar e anglune divestar. Phiravipea o strukturime bajakya may tele, kotar rano pertneritetesko angazhipe ji pe transparentuno feedback, iniciative shay te aqhon temelime ko lokalune realitetya thay te den lugo, sahastardo impakti.

May tele si dromeski mapa te deltumen drom vash sakova bajako ko akava inkluzivuno procesi:

Bajako 1: Arakhen e partneren

Shrden identifikipea lokalune partneren kolengo kredibiliteti thay komunitetesko janipe shay azhutinla tumen te vazden shukar angazhipe. Ma dikhen te gndinen kay tumen shukar halona o lokalune dinamike. Ano than:

- **Identifikinen dizune thay komuniteteske lideren,** sar vi **artisten** kola sikavde eksperienca pe karipe buti e na mazhurantune grupenca thay resen ko lende.

- **Roden partneriteti e organbizacienca kola kerna buti pe baza-grassroot** kola silen baro pakiv andar olenge komunitetya. Dikhlaren olen pe som dizayni thay som keripe e aktivitetengo. Akala partnerya anena esencialuno lokaluno janipe, ekzistimi rafin, thay kredibiliteti, siguripea kay e iniciativa reflektinela komuniteteske realitgetya, thay na avruno dikhipe.

- **Dikhlaren terne aktivisten thay na formalune artistikune kolektivya** kol aoperinena ko bazikuno komunitetesko niveli. Olengi frishko perspektiva thay generaciako phanglipe shay te anel mahatni energia thay shay te azhutinel pe buhlaripe e tumare proyekteske resipasko.

Bajako 2: Sahastardo Planiripe

Qaqutni inkluzia shrdela pe planiripasko niveli. Ajukeripe ji pe implementacia si but dosna – kritikalune rizikya thay manglipya shay te na dikhlon, rezultipea pe na shukar kerde iniciative. Ake sar shay te sigurinen inkluziviteti pe shrd:

- **Organizinin tikne fokus grupe ose konsultipaske sesie** tumare lokalune partnerenca. Akaya konverzacia ka azhutineltumen te haloven o lokalune kulturake norme, taboo, aspiracie thay senzitivitetya. Akala si sherune sheya vash suksesuni implementacia.

- **Integrinen lokalune elementya pe tumari iniciativa vash te rezoninen ko targetimo komuniteti.** Misal, vastinen penjarde simbolya ose tradicionalune muzikake motivya pe than kay te imponinen avrune teme.

- **Sigurinen logistikune aranzhmanya kay reflektinena komuniteteske praktike:** alosaren akcesibune thana, rezervinen o eventya pashe religiune feste ose familiako dedikipe, thay den inkluzivune aspektya sar si polyenge-senzitivune thana, translacia thay kulturake pashe habe.

Bajako 3: Adaptinen Standard Planiripaske Modelya

Generikune proyekteske modelya but ver nashti te dikhen o realitetya e ulavde palo-maripaske setingosko. Keren tumara implementaiako dizayni shukaripe:

- Testinen tumare dikhipya: Konvencialune proyekteske planya generalipea asuminena ulavdi qhib, neutraluno dizuno than, thay na restriktimo mobiliteti e kotorleyutnengo, kondicie kola shay nashti ekzistinena ko Kosovako konteksti.
- Vazden modularunoo proyektesko rami: Ulaven sakova aktiviteti pe tikne, komponente kola shay beshna korkore, ose publikune eventya sar si ekspozite ose koncertya. Akava modularuno pratsav kerla shayutno facilitatorenge te adaptinen programya pe lokaluno konteksti, keripa olenge shayutno te selektinen, modifikinen, ose te na dikhen specifikune elementya baziripea pe komunitetesko senzitiviteti ose praktikalune aqhavipya.
- Penjaren lokalune darakwripya bizo keripe asumpcia ose krisipe. Misalake, ko srbyune-mazhurantune komunitetya, shrden e individualune janipaske vazdipea anglo te keren introdukcia pe interetnikuno ledeipe vash te adresinen angluno komforteso niveli. Vash RAE komunitetya, konsiderinen na formalune publikune thana, soske o formalune institucie shay na si pakivutne ose loke akcesivune.

Bajako 4: Anglodikhlaren Politikune thay Socialune Uqipaske Thana

Akava bajako si vitaluno kay te siguringyl kay o kulturake inniciative aqhona sahastarde, sigurine thay neutralune. Ko politikune senzitivune truyalipya sar si e Kosova, kote o kulturake eventya but ver si interpretime prekal partizanyune ose ideologiengo dikhipe, ini o akcie kola silen shukar dikhipe shay te den bidikhlarde tensie. Anglodikhlaripe e akale uqipaske thanengo azhutinla e praktisioneren te garaven e kotorleyutnen, inkurainen angazhipe, thay te garaven pakiv andar o komuniteti.

Sar te keren akava:

- Kreirinen sade decisiako matriksi kova kerla mapa e potencialune senzitivengo —sar si votipaske periodya, religiune dikhipya, ose nacionaluen komemoracie – pe ayni vaht e shayutne adaptacienge ose alternativengo. Akava azhutinla te vizualizinen kana thay kote o janglaripe si manglo.

- Vastinen o matriksi te pasharen e agenda, andripe ose lokacia/thanesko alosaripe vash te avrinen bi mangli provokacia e tensiengi. Referingyon pe odova regularitetea pe planiripe e sakove proyekteske aktivitetesko.

Bajako 5: Vazden Transparentune Irandainformaciake Mehanizmya

Lugyardi irandi informacia sigurinla e kotorleyutnen te shunen o pashipe e procesesko thay kay e iniciativa aqhola resposivuni vash olenge mangipya. Te keren akava:

- Den butqhibyengi komentenge kutie (fizikune ose digitalune) vash anonimno sugestie ose komentya.
- Keren harne palo-aktivitetenge ankete, riqhibyarde pe lokalune komunitetenge qhibya, te keden yekhataruni avruni informacia pe so funksioningya thay so manglape te laqhargyol.
- Keren periodikune komuniteteske (refleksiake) kedipya kote na-mazhurantune komunitetenge jene shay te ulaven pere eksperience thay te propozinen laqharipe. Akava azhutinla te sigurinel kay olenge avazya formirinena proyekteski evolucia.

Akala panj bajakya dena praktikaluno godideipe te evolvirinen inkluzivune, stabilune kulturake insiciative vash na-mazhurantune komunitetya. Centripea lokalune avazya, adaptipe pe qaqutne-lumiake truyala, thay adikeripe e transparensako truyal o vahti, iniciative shay te zorakeren shukarni inkluzia thay te mekhen lugevahtuno impakti.

Metode thay Pratsava pe Kreiripe e Etnikune Inkluzivune Kulturake Proyektengo

Resipe e shukar inkluziako vash na-mazhurantune komunitetya rodla fundamentaluno iranipe kotar tradicionaluno upral-telal programipe, pandar shukar jando ko dizune iniciative, direkt som-kreativuno modeli kova aktivipea dikhlarla e komuniteten ko sakova niveli. Akava iranipe baziringyola pe diverzuno seti e kotorleipaske metodengo thay kulturake kerde alatya kola promovinena shukar angazhipe thay ulavdo mahatnipe.

Sar sikavdilo may angle pe sekcie, o suksesi e inkluzivune kulturake iniciativengo umlavgyola pe disave sherune faktorya: prekal kontekstualuni analiza, ledeipaske proyekteske dizaynya, kulturake thay linguistikaki adaptacia, thay kotorleipaske programipaske praktike. Khetane akala elementya sigurinena kay o iniciative aqhona responsivune pe komuniteteske realitetya thay zorakerna luge-vahtuno lokaluno adikeripe.

May tele si disave testirimemetode kola si hor temelime pe komuniteti e kotorleipaska metoda koelvant pe Kosovako konteksti — droma kolen o praktisionerya musay te konsiderinen kana silen resipe vash autentikuno kotorleipe pe lokalune phiravde rezultatya:

- Som-Kreiripe thay Publikune Konsultacie

Angazhinen komuniteteske jenen, lokalune partneren, artisten kotar o komuniteti, thay aktivisten pe formiripe e proyekteske resipesko, temengo thay andripasko. Fokus grupe, uorkshopya, thay konsultipaske sesie si efektivune droma vash akava resipe, zorakeripea phiravipe thay validipe e lokalune janipasko kotar o sah shrd.

Som-kreacia transforminla e kotorleyutnen pe aktivune akterya desar pasivune recepientya. Akava pratsav, buhlaripea praktikimo kotar muzeya, teatrya, thay kulturake institucie ani sah Evropa, sikavdilo te buhlarel audiencako anhazhipe thay zorakerel komunitetesko investipe ko kulturake thana.

- Kotorleipasko Dikhipaske thay Godideipaske Kominitetya

Temelinen sahastarde decisiake-anipaske trupe, sar si dikhipaske komitetya, godideipaske bordya, ose tehnikune butikeripaske grupe, kerde kotar artistya, CAO reprezentya, thay komuniteteske liderya. Akala strukture sigurinena yekh rangi e avazengo informinena sakova stadi e priyektesko, vazden ulavdo godornipe, thay bayaren legitimacia thay transparenca.

Akava raipasko modeli azhutinla te sigurinen kay e iniciativa respodinela pe komuniteteske qaqune mangipya thay ajukeripya. Artistikune institucie ani sah Evropa bayaripea vastinena akava pratsav te ulaven autoriteti thay zorakeren o ledeipe e lokalune komunitetenca.

- Mobiluno resipe thay Pop-Up Kulturako Programipe

Ano than kay te ajukeren audience kotar marginalizime komunitetya te aven pe centraluno ovipe, ingaren kulturake programya direkt ko bazikune thana kola na silen formaluni infrastruktura. Mobilune ose pop-up iniciative cidena o geografikune thay logistikune bariere, buhlarna akcesi pe taloservime populacie, thay kerna shayutno kotorleipe pe komuniteteske korkore termya.

Akava pratsav pashakerla e buhle apcetimo principi kay “o arti si odote kote o manusha kedingyona” thay si vatimo globalipea sar sheuni strategia te buhlarel kulturaki inkluzia mashkar marginalizme grupe.

- Komuniteteski Mapa thay Pratsav Bazirimo pe Asetya

Identifikinen solduy formalune thay naformalune asetya ko tumare targetime thana, dikhlaripea temelime thana, kafiqya, publikune truyala, thay naformalune kedipaske thana, thay integrinen olen pe tumaro planiripe sar kotar o autset. Akaya mashkarthemutnipea

penjardi metoda kerla shayutno iniciative te putarel o garavde resursya, aktivinel pakivutne lokalune rafinya, thay te resel pe marginalizime grupe may bare efektivitetea. Qhivipea iniciative pe thana kola si familyarune vash o komuniteti, akava pratsav zorakerla o pakyavipe, bayarla o kotorleipe, thay promovinla luge-vahtuno stabiliteti.

Akala metode na kay numay si kerde kay te keren yekh zorali kontrolaki lista, numay si sar adaptivune shrdipaske thavda. Praktisionerya musay te evaluinen olengo specifikuno konteksti, reflektinen pe stabiliteti e sakole pratsavesko, thay ose te replikinen ose te pasharen olen vash te zorakeren sahastaripasko kulturako angazhipe. So may but shuka rkerdo kotorleipasko procesi, maybare shanse te resen shukar, komunitetestar phiravdo impakti.

Proyekteske Implementaciake Alatya pe Siguripe e Sahastaripasko e Na-Mazhurantune Komunitetengo

Sar phendilo may angle, resipe e etnikune inkluzivuna implementaciako rodla diso maybut desar shukar mangipe—rodla janipea vastipe e strukturalune pkaniripasko, implementaciako, thay monitoripaske alatengo e klaro, kalkulime indikatorengo. Akala alatya kerna shayutno praktisionerenge te iranen inkluzivune intensie pe akcie kola si pashe e proyekteske dizaynea e jivde realitetenca e na-mazhurantune komunitetengo, adaptipe e lokalune kontekstengo, thay facilitacie e shukar kotorleipasko.

Mahatni nota: Ji kay sakova alati shay te kergyol vash specifikune mangipya e tumara iniciativako, pashipe ko sherune indikatorya kola mothavdile ko akava manuali ka ashutinel te sigurinen konsistenca, relevanca, thay autentikuno komunitetesko phiravipe.

E lista pe avipe sikavla o sherune alatya thay logistikuno konsideripe kova manglape vash praktisionerya kay efektivitetea te adaptinen thay implementinen inkluzivune kulturake akcie:

1. Adaptacia Mangipaske Kontrola (AMK)

- Redikhen o pheruno proyektesko propozali thay sah phikodeipaske dokumentya, dikhlaripea bujetya, vahtya, thay logistike vash te keren yekh Adaptaciake Mangipyengi Kontrola te identifikinen o sah elementya kola shay te roden kulturako ose kontekstualuno laqharipe. Akava shay te dikhlarel qhib, kulturake reference, thaaneski lokacia, ose vizualuno thay thanesko dizayni.
- Klaro sikaven sakoya sekcia e tumare propozipaske thay aneksinen ose Sherune (standard truyal sah kontekstya) ose Laqharipaski (koya rodla lokaluni adaptacia). Dikhlarel sakova umal kova shay laqhargyola ayeka kay o adaptacie si targetime

thay efektivune, vash te nashen kota ro mangipe kay te redizayninen o sah plani.

- Pheren e lokalune partnerengi thay akterengi godi te validinen o Laqharipaske elementya, siguripea kay o propozime laqharipya reflektinena komuniteteske norme, mangipya, thay ajukeripya anglo te finaliznne o dizayni.

2. Lokacia thay Vahtesko Planiripe

- Evaluinen potencialune aktivitetenge lokacie baziripea pe akcesi (transporti, distanca kotar komuniteti, siguripe), thay kulturako pashipe (neutraliteti e thanesko, polyenge-senzitivune aranzhmanya, thy.).
- Dikhen eventyengo vahti e lokalune kalendarenca – ma keren kana si bare religiune feste, politikune eventya, fetivalenge dive, thay bare agrokulturake periodya. Konsiderinen divune rutine sar si skolake ore, butikeripaske ora, thay komunitetesko kedipe kay te maksimizinen kotorleipe thay kultirako senzitiviteti.
- Vastinen Lokacia & Vahtesko Planeri e imputea kotar lokalune partnerya te konfirminen kay tumare alosaripya respektinena o lokalune dinamike thay na ulavena ose avrinena mangipea komuniteteske jenen.

3. Kontekstualune thay Kulturake Rizikipaske Evaluipasko Lil

- Keren rizikoske-mapipaski forma koya sikavla politikune, socialune ose kulturake janglaripaske thavda, sar si votipe, memorialune date, ose festivalya, kola shay qalavna proyekteski implementacia ose komunitetesko kotorleipe.
- Amalinen akava e kalendarea e sherune datencar ose lokalune eventenca te informine o kalendari thay andripasko planiripe thay te nashen kotar qhelale bajakya kola shay dikhlona sar provokativune ose nasenzitivune.
- Keren buti e lokalune akterenca te evaluinen o shaipe e rizikosko thay kreirinen mitigaciake bajakya e klaro godornipyenca, palune datenca, thay resursenge alokacienca.

4. Inkluzivuno Yaveripaska Informaciako Sistemi

- Dizayninen sistemi vash kedipe thay integripe e kotorleyutnenge yaveripaska informaciako prekal alatya sar anonim komenteske karte, palo eventeske ankete, ose anglo thay pale aktiviteteski refleksipaske aktivitetya. Akava ka azhutineltumen te dikhen o impakti, o sikle siklipya thay te rafininnen avutne aktivitetya.
- Sigurinen kay yaveruni informacia si jandi thay ulavdi e kotorleyutnenca pe olengi preferimi qhib. Komunikipe e odolesko so shundilo thay save akcie lelile pe respodipe si vitaluno pakyavipasko vazdipako bajako kova zorakerla e transparenca, hesapesko deipe, thay lokaluno phiravipe.

Akala alatya si dizaynime te azhutinen e praktisioneren te nakhen kotar intensia pe akcia, dikhlaripea e inkluzia pe operaciako shtorco e olenge iniciativengo. Kana vastingyona shukar gndipea thay ledeipea, on phikoinena maybut kontekst-senzitivune, adaptivune thay yekhune proyekteske rezultatya.

Sherune Indikatorya vash Monitoripe e Etnikune Inkluziviteteskо

Efektivitetea monitorinen etnikuni inkluzia andar artesko thay kulturako programipe so mangla yekh shukar definimo set e indikatorengo kova phiravla o kotorleipe, resursengi distribucia, reprezentacia, thay yaver matriksya kola reflektinena shukar angazhipe thay phiravipe. Bizo kalkulipaske elementya, inkluzia rizikinla te ovel anekdotaluni, nayekhuni thay na qhivdi pe shtorco.

E lista pe nakhipe prezentinla yekh set e generikune indikatorengo kola si aplikime pe sah verver tipya e arteske thay kulturake iniciativengo. Praktisionerya si inkuraime te adoptinen akala pheripea ose te adaptinen ole baziripea pe olenge specifikune proyektesko konteksti thay resipe.

1. Diversiteti e Kotorleyipasko:

Indikatori: Proporcia e na-mazhurantune kotorleyutnengo dikhlarde ko proyekteske aktivitetya relativuno pe olengo ulavdi targeteski populacia ose specifikune proyekteske obyektive.

Misal: Rezervinen 4 kotar 10 talo-grantya vash artistya kotar na-mazhurantune komunitetya.

2. Shukar Resursengi Alokacia:

Indikatori: Procenti e finansime proyektengo thay materialune resursya (misal, grantya, stipendie, produkciako phikodeipe) direktipea alokimo vash na mazhurantune komuniteteske kotorleyutne.

Misal: Alokinen 40% e total talo-granteske bujetesko ko iniciative phiravde ose kote benefitinena na-mazhurantune grupe.

3. Deciziake-Anipaski Inkluzia:

Indikatori: Reprezentipe e na-mazhurantune individengo si sheruno pe decisiake anipaske strukture sar si dikhlaripaske komitetya, godideipasko bordi, ose som-dizaynipaske ekipe.

Misal: Sigurinen may hari 30% e beshavnengo e dikhlaripaske komiteteske si adikerde kotar reprezentya kotar na-mazhurantune komunitetya.

4. Inkluzivuni Komunikacia:

Indikatori: Shaipe e komunikaciake materialengo (publikacie, resipe, dokumentacia) ko sherune vakerde qhibya kotar na mazhurantune komunitetya.

Misal: Keren translacia e sah sherune raportengo, eventeske kharipya, thay promociake materialya pe Srbyuni thay Romani qhib.

5. Kulturaki Relevanca:

Indikatori: Gendo e proyektenge aktivitetengo kola intergrinena na-mazhurantune kulturake simbolya, narativya, praktike ose arteske forme.

Misal: Khelen tradicionaluni muzika ose zanati kotar mayhari duy na-mazhurantune komunitetya ani sakoya festivaleski edicia.

6. Palina Informaciako (Feedback) Respodipe:

Indikatori: Procenti e sugestiengo ose vakeripyengo vazdime ktoar na-mazhurantune kotorleyutne kola si adresime ose interime ko avutne faze e proyekteske.

Misal: Phiraven thay raportinen sar 75% e komunitetesko dengya ideye kola inkorporisale pe avutno aktivitetengo ciklusi.

7. Stabiluno Kotorleipe:

Indikatori: Racio e rileparde angazhipasko mashkar na-mazhurantune kotorleyutne mashkar ververutne proyekteske faze ose eventya.

Misal: Dikhen te resen 60% e iranipaske raciosko e na mazhurantune komunitetenge kotorleyutnengo kotar angluni pe avutni runda e programeski.

Akala indikatorya dena praktikaluno rami vash evaluipe e etnikune inkluziako thay siguripe e hesapeske deipasko truyal o vahti e proyekteska implementaciako. Kana aplikingyola sistematikipea, on azhutinena te phiraven e inkluzia kotar retorika pe realiteti kova shay meringyola.

Kosovake Realune-jivdipaske Praktike thay Shukar Misalya e Etnikune Inkluzivune Programengo

I. O Mobiliteteskо thay Bazikuno Resipe e Kulturake Programengo – filmipe pe Ruralune Thana

O Rolling Film Festival anela Romane produktime thay mashkarkulturalune filmya ko Romane beshipaske thana ani sah Kosova, sikavipea olen ani skola thay komunitetenge centre. Sakova sikavipe si phiravdo kotar duyqhibyuni diskusia pe Romani thay Albnayuni qhib, peravipea o geografikune thay infrastrukturake bariere ji kay validinena marginalizime narativya thay zorakerna shukar mashkar kulturaluno dialogi. Penjardo talo Kosovako Nacionaluno Romengo Integraciako Akciako Plani, akava moniluno modeli buhlarela kulturake hakaya thay dizunengo kotorleipe ko komunitetya kola ko buderi sure si mekhle ani periferia.

DokuFest'esko "Bioskopi ko Tumaro Vudar" pe ayni vaht anela o bioskopi ko ruraluno Prizreno prekal portabilune proyekcie thay solarune phikodende elementya. Dokumentarya sikavde ko gaveske sherune thana ose skolake bashqe, e palo sikavipaske diskusienca kola si kerde vash lokalune audience. Akava pratsav nakhavla ini infrastrukturake ini qhibyake bariere, jivgyarla komunitetesko kotorleipe, thay reflektinla o principi e "arti perla sakote kote si manusha".

Sikle siklipya

- **Lokaluno partneriteti si esencialuno.** Ledeipe e pakivutne komuniteteske mediatorenca thay institucienca sigurinla logistikuno zoiralipe thay qhivla may hor komunitetesko kinipe.

- **Duyqhibyengi facilitacia zorakerla dialogi.** Adikeripe e diskusiengo ko mazhurantuno thay minoritarune qhibya validinla o diversikune eksperience thay buhlarla o angazhmani.
- **Fleksibilune terhnikuno setup vash bayardo resipe.** Vastipe e mobilune solarune-zorakerde elementya kerla shayutno o programipe ko talo-resursime thana bizo umlavipe pe fiksimi infrastruktura.

II. Vazdipe e Ulavde Identitetesko Prekal Arti

E kolektivuni ekspozita "I Sing the Body Electric, the Armies of Those I Love – Gilavava o Elektrikuno Trupo, o Armie e Odolengo kolen Kamama", kurimo kotar Vesa Sahatçiu ko Barabar centro ko Oktobri 2023, ilustrinla sar o arti shay te kultivinel ulavdo identiteti mashkar terne artistya kotar ververutno etnikuno peripe. Sar kotor e ArtSphere proyektesko kotar Integra thay CASA, e ekspozita angya khetane pashe bish neve artistya kotar Albanyuno, Serbyuno thay Boshnyakuno, thay yaver komunitetya pashe e khetanyuni tema e manushikane trupesko. O trupo sine ramimo sar than e kulturako, rezistenciako, thay vulnerabilitetesko, keripea shayutno e audiencake thay artistenge te phiraven tang etnikune peripe thay te phangyon prekal ulavdi manushikani eksperienca.

E iniciativa lepargya o phikodeipe vash terne artistya koar o sah komuniettya, kola silen resipe te vazden o publikuno vizibiliteti e ilenga butyako thay te zorakeren olengo profesionaluno identiteti ji kay on khuvde ni Kosovaki arteski scena. Akaya iniciativa pe ayni vaht resla na but dikhlo resipe: ledeipe mashkar o studentya e Prishtinake Universitetesko thay Mitrovicake Universitetesko, artistya kola niyekh ver mayangle na kerde buti ki pale maripaski Kosova. Akava rezultati sine shayutno prekal konflikteske-senzitivune ramipasko, inkluzivuni facilitacia, thay targetimo resipe prekal pakivutne komuniteteske rafinya.

Sikle SIklipya

- **Konfliktesko-senzitivuno ramipe kerla shayutno siguruno ledeipe.** Univerzaluni tema sar manushikano trupo dengya naturaluno temeli vahs kotorleipe bizo politikune tonya.
- **Kontekst-senzitivuni komunikacia buhlarla akcesi.** Butqhibyune materialya thay targetimo resipe sigurinla kay sah komunitetya shungyona kharde thay reprezentime.
- **Inkluzivuni facilitacia zorakerla som-theripe.** Sahastaripe e artistengo ko kuratoripaske decisie azhutingya pe vazdipe e duyrigune respektesko thay ledeipyengo kola buhlardile pedral o eventi korkoro.

Keripe Buti pe Rafinya

Mahatno kotorleipe e na-mazhurantune komunitetengo ko rafinya kola vastinena arti thay kultura sar alati vash socialuno yaveripe rodla inkluzivune strategie thay principimo lidershipi. Numay o gende na si dosta. Qaqutni inkluzia mangla te phenel zorakeripe e na-mazhurantune akterengo e decisiake-anipaske autoritetea thay lidershipeske rolenca, keripea shayutno olenge te formirinen agende thay resursengo alokipe.

Sherune Strategie vash Inkluzivune Rafinya:

• Prioritarizinen Inkluzia Phiravdi kotar Ekspertya
Dikhlaripea na-mazhurantune jenen pe dizuno thay profesionaluni rafin musay te nakhen but maydur desar kuotengo pheripe. Shukar reprezentipe mangla qaqutno kotorleipe, bazirimo pe relevantuni ekspertiza thay diversiteti e dikhipaske thavdengo. O resipe na si numay te dikhlara e individen kola sarsakana halona amenca, numay te angazhina e may jande eksperten kotar targetimo na-mazhurantuno komuniteti kolesko janipe thay dikhipe pashola e rafinake resipyenca.

Sar te keren akava: Identifikinen sherune kompetencie kola si mangle vash iniciative (misal, komuniteteski facilitacia, politikaki analiza, artistikuni kuracia) thay aktivipea roden na-mazhurantune profesionisten koa shay pherna akala mangipya. Den olenge role kola kerna shayutno olenge te den forma agendenge, kontribuinen pe tehnikuno janipe, thay len kotor pe deciskoa anipe. Akava sigurinla kay e inkluzia ingarla pe influenca, na numay prezenca, thay zorakerla o general kualiteti thay o impakti e butyako.

• Sigurinen Sahriguno Zoralipasko Ulavipe
Shukar inkluzia rodla maybut desar kotorleipe; rodla ulavdo autoriteti. Deipe e som-lidershipeske rolengo thay qaqutno decisiake anipasko zoralipe e na-mazhurantune kotorleyutnenge zorakerla e pakiv, forsirinla rafinako dedikipe pe partneriteti, thay kultivinla o sensi e ulavde som phiravipasko. Qaqutne zoralipasko ulavipe kerla shayutno sah jenenge te formirinen prioritetya, influinen rezultatya, thay ko-phiraven e rafinaki agenda.

Sar te keren akava: Adoptinen som-lidershipaske modelya kola kerna pari e na-mazhurantune komunitetenge reprezenten e mazhurantune kotorleyutnenca ko sherune raipaske trupe. Formalizinen akala aranzhmanya prekal klaro regulimi rafinya – sar si Memorandumi e Halovipasko, statutya, ose kontrate – kola eksplicitetea deleginena decisiake anipaske godornipya (misal, bujetesko aprovipe, programesko planiripe) e na-mazhurantune som liderengo. Kote luge-vahtuno dedikipe si phare, inkorporinen rotaciako lidershipi, som-phiravipe e aranzhmanengo, ose yaver inkluzivune mehanizmya te sigurinen zoralipe si lugyaripea hakayipea distribuimo.

- **Vastinen Kuotenge Sistemya Shukar Gndipea**

O kuote si penjardo drom vahs siguripe e socialune thay politikune representipasko e na-mazhurantune komunitetengo. Kosovako legaluno rami qhivla formalune targetya vash akala grupe ko buderi decisiake anipaske trupe, palem shukar inkluzia aqhola na yekhuni. Aplikimi mehanipea, o kuote nakhavgyona pe tokenizmo ose ini peravna o legitimiteti. Na-mazhurantune komunitetya ani Kosova si diversune—Serbya, Boshnyakya, Roma/Ashkalie/Egipqanya (RAE), Turkya, thay yaver, sakola e ulavde mangipyenca thay varirime nivelenca e influencako. Yekh phanglipe shay te ovelole zoralo Boshnyakengo ose Srbyengo kotorleipe jikay o RAE avazya aqhona marginalune. Efektivune kuote, odoleske, rodna kontekst-specifikuno dizayni, thay transparentune regule.

Sar te keren akava: Shrden prekal angazhipe e na-mazhurantune komunitetengo ko konsultativune procesya vash te qhiven realistikune, targetya phande ko vahti kola reflektinena o specifikun bayripe, konteksti, thay o mangipya e sakola grupako. Phanen akale kuotengo dedikipe pe kapaciteteske-vazdipaske bajakya,s ar si treningya, mentorship, ose resursengo phikodeipe, te siguringyon kay o reprezentya si zorakerde qaqipea. Te adikaren e transparenca thay hesabesko deipe, temelinen direktuno vakeripaske mehanizmya prekal kola o taloreprezentime grupe shay te sikaven o ququpe thay shay te propozinen laqharde akcie, azhutipea te adikaren o sistemi godorno thay sahastardo.

- **Promovinen Som-Dizaynime Ledeipaske Proyektya**

Vash rafina thay kolektivya kola silen res te resen luge-vahtune resipya thay temelinen operacie pedral inidividualune iniciative, inkluzivune proyektesko evolviripe si esencialuno. Akava mangla te phenel kreiripe e decisiake anipaske trukturengo kote o na-mazhurantune komuniteteske jene si aktivipea astarne ko sakova umal, kotar e idea ji pe dizayni thay implementacia. Shukarno

ledeipe na numay kay zorakerla o ledeipe mashka ro grupe numay vi sigurinla kay o iniciative shukaripea reflektinena o prioritetya, eksperience, thay o dikhipya vash sah dikhlarde komunitetya.

Sar te keren akava: Kana na-mazhurantuno kotorleipe pe phiravipe si sigurimo thay o rolya si klaro definime ani rafin prekal o krisi, o procesi ovela buhlipea operacionaluno. Temelinen som planiripaske ekipe kola dikhlarna na-mazhurantune jenen kotar o autset. Dikhlaren olen pe som-dizaynipe e sah proyekteske elementengo, bujeti, vahteski taberla, resipe thay evaluacia. Klaro den role thay godornipya vash te sigurinen transparenca thay hesabesko deipe. Vastinen ulavde planiripaske alatya thay sahastarde metode te zorakeren ledeipe, vazden pakiv, thay zorakeren kolektivuno phiravipe.

Akala strategie thay alatya vash inkluzivune rafinya, som e rekomandipyenca vazsh dizayni , implementacia, thay evaluipe e polyenge-senzitivune artistikune iniciativengo, thay o eksploripe e artesko thay kulturako vash vrde vash socialuno yaveripe, formirinena o shtorco e akale Manualeska kontribuciako. Khetane, ofertinena praktikuno thay reflektivuno godideipe vash odola kola kerna buti ani intersekcia e kreativiteteski thay dizunenge jivdipasko. Ko vilo e akale pratsavesko si o pakyavipe kay e inkluzia musay te oven intencia thay te vazdingyol sar e kororeko shrdipestar kana gatisargyona proyektya kola silen resipe te kreirinnen qaqutno socialuno yaveripe. Polyengo senzitiviteti thay etnikuni inkluzia na si thana kola kergyola tik, numay sherune mahatnipya kola formirinena sar o proyektya si dikhlarde, ko si dikhlardo, thay koba impakti on silen. Lugevahtuno yaveripe rodla qaqutno kotorleipe e odolengo kola si buderipea avrime, na numay sar audienca, numay vi sar som-kreatorya. Akava Manuali sile res te del konkretune alatya vahs te ashutinel e praktisioneren te qhivel akala principya pe akcia.

JI kay temelime pe siklipya kola lelile kotar o iniciative kola numay implementisale ani Kosova, o Manuali na avokinla vash replikacia. Pe olesko than, inkurainla avutne proyektya kola shay vazdena pe lelo dikhipe, penjaripea o vasnipe pe pratsava kola, ji kay disave ver na sigurune, peravde nevo temeli. Praktisionerya si inkuraime te adaptinen pe vasnipya thay fleksibilune metode kola prezentisale akate pe droma kola reflektinena korkore pere kontekstya thay vasnipya. Ko akava drom, o Manuali promovinla evaluacia desar repeticia, phikodeipea pratsava kola aqhona responsivune, inkluzivune, thay qhivde gor pe lokalune realitetya.

Pe olesko temeli, o Manuali afirminla sade numay zoralo mesazhi: arti thay kultura na si luksi, numay esencialuno shey vash socialuno yaveripe. Artistikuno ekspresiviteti azhutinla e komuniteten te keren sensi kotar olengi historia, vazden pakyavipe, thay zorakeren avazya kola but ver si traynarde. Pe palo-konflikteske kontakstya sar ani Kosova, kulturake iniciative khelena krucialuni rola pe dilogesko zoralipe thay kreiripe e ulavde thanengo mashkar hor divizie. Kreativiteti, pe olesko rozalipe te rikonektinel, rileparel agencia, thay anel lugevahtuno yaveripe, shay ovna may zorali forma e dizunenga akciako kola amen simen.

Bibliografia

1. Baldwin, J. (1962). The creative process. In The price of the ticket: Collected nonfiction, 1948–1985. St. Martin's/Marek.

2. Giovanni, N. (1983). Interview with Nikki Giovanni. In C. Tate (Ed.), Black women writers at work.

3. Krasniqi, E (2024). Curatorial Concept, Doruntina Kastrati's The Echoing Silences of Metal and Skin. Accessed online at: www.doruntinakastrati.com, (Last accessed: 30/06/2025).

4. Interview with Ajete Kërqeli conducted by Aurela Kadriu on 03/06/2025.

5. Focus Group with Valmira Rashiti, Dardan Hoti, Saranda Sadikaj conducted by Aurela Kadriu & Leonidë Molliqaj on 15/05/2025.

6. Interview with Ermira Murati conducted by Leonidë Molliqaj on 24/05/2025.

7. Foundation 17 website, https://foundation17.org/ (Last accessed: 30/06/2025)

8. Mišković, D., Celakoski, T. (2020). Research Report on Cultural Scene in Kosovo. Qendra Multimedia

9. Law on Art and Culture of the Republic of Kosovo. Accessed online at: https://gzk.rks-gov.net/ActDetail.aspx?ActID=85232, (Last accessed: 30/06/2025).

10. Law on Sponsorship in the Field of Culture, Youth and Sports. Accessed online at: https://www.mkrs-ks.org/repository/docs/LIGJI_NR._05_L-090___PER_SPONSORIZIME_NE_FUSHEN_E_KULTURES_RINISE_DHE_SPORTIT.pdf (Last accessed: 30/06/2025).

11. Mehmetaj V., (2017), HAVEIT, The Powerpuff Girls of Prishtina, Kosovo 2.0. Accessed online at: https://kosovotwopointzero.com/en/haveit-powerpuff-girls-prishtina (Last accessed: 30/06/2025)

12. Ferizaj A., (2015), HAVEIT: Kosovo's Conscience Disguised in Performance Art. Accessed online at: https://www.opendemocracy.net/en/5050/haveit-kosovos-conscience-disguised-in-performance-art/ (Last accessed: 30/06/2025)

13. Stryżyńska, W., (2024), Inside Kosovo's Feminist Art Festival. Accessed online at: https://hyphenonline.com/2024/10/07/inside-kosovos-feminist-art-festival- (Last accessed: 30/06/2025)

14. Database for Recording Cases of Domestic Violence, Kosovo's Statistics Agency. Accessed online at: https://md.rks-gov.net/publikimet/statistikat/ (Last accessed: 30/06/2025)

15. Equality, Diversity and Inclusion Toolkit (Arts Council of Ireland) – provides step-by-step templates for setting EDI objectives, collecting evidence on under-served groups, and action plans. Accessed online at: https://www.artscouncil.ie/uploadedFiles/wwwartscouncilie/Content/About/Equality%2C_Human_Rights_and_Diversity/EDI%20Toolkit%20Final_Eng.pdf (artscouncil.ie) (Last accessed: 30/06/2025)

16. Inclusivity & Relevance Framework (Arts Council England) – essential principles for fairness, access and opportunity across cultural programming. Accessed online at: https://www.artscouncil.org.uk/sites/default/files/download-file/Inclusivity_and_Relevance_Essential_Read.pdf (artscouncil.org.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

17. IAP2 Spectrum of Public Participation – defines five levels (Inform → Empower) to structure stakeholder roles, with downloadable public-participation toolbox. Accessed online at: https://cdn.ymaws.com/www.iap2.org/resource/resmgr/pillars/spectrum_8.5x11_print.pdf (cdn.ymaws.com) (Last accessed: 30/06/2025)

18. IAP2 Core Values & Ethics – guidance on convening advisory groups, open houses and other techniques to ensure broad, non-majority representation. Accessed online at: https://www.iap2.org/page/pillars (iap2.org) (Last accessed: 30/06/2025)

19. Practice Toolkit – includes stakeholder-mapping worksheets and partnership agreement templates to customize project documents without full overhaul. Accessed online at: https://www.socialpracticetoolkit.com/ (artscouncil.org.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

20. Inclusive Arts Practice and Research (University of Brighton) – landmark publication on collaborations between disabled and non-disabled artists, with case studies and process guidelines. Accessed online at: https://arts.brighton.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0003/195717/Chapter-1-Inclusive-Arts-Practice-and-Research.pdf (arts.brighton.ac.uk, researchgate.net) (Last accessed: 30/06/2025)

21. Accessibility Planning: The Key to Successful Inclusion (Americans for the Arts) – four-component framework and policy templates for organization-wide buy-in and venue audits. Accessed online at: https://artsu.americansforthearts.org/products/accessibility-planning-the-key-to-successful-inclusion (artsu.americansforthearts.org) (Last accessed: 30/06/2025)

22. Accessibility Planning & Resource Guide for Cultural Administrators (NEA) – step-by-step ADA/504 compliance checklist and ten-step implementation plan. Accessed online at: https://www.arts.gov/sites/default/files/AccessibilityPlanningAll.pdf (arts.gov) (Last accessed: 30/06/2025)

23. Building Your Plan: A Cultural Equity and Inclusion Toolkit (Americans for the Arts) – action matrices, evaluation templates and equity audits for organizational change. Accessed online at: https://www.americansforthearts.org/about-americans-for-the-arts/cultural-equity/tools-and-templates (artscouncil.org.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

24. How to Do Creative Placemaking (National Endowment for the Arts) – six-chapter guide on inclusive planning, economic opportunity and community identity through arts, with Our Town case studies. Accessed online at: https://www.arts.gov/sites/default/files/How-to-do-Creative-Placemaking_Jan2017.pdf (arts.gov) (Last accessed: 30/06/2025)

25. Creative Placemaking: Toward a Sustainable Practice (NEA) – essays on embedding artists in housing, public health and urban planning decisions. Accessed online at https://www.arts.gov/about/publications/how-do-creative-placemaking (arts.gov) (Last accessed: 30/06/2025)

26. Community Mapping Toolkit (Open Society Foundations) – methodologies for participatory GIS, asset mapping and visualizing informal networks. Accessed online at https://www.opensocietyfoundations.org/community-mapping (Last accessed: 30/06/2025)

27. MoU and Bylaw Templates for Civil Society Coalitions – ready-to-adapt statutes and memoranda outlining co-leadership roles and decision thresholds. Accessed online at https://www.csocoalitions.org/mou-templates (artscouncil.org.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

28. Participation Sourcebook (World Bank) – modular workshop plans and case studies on evaluating participatory development, with impact indicators. Accessed online at https://www.worldbank.org/participation (static.a-n.co.uk) (Last accessed: 30/06/2025)

29. IAP2 Public Participation Toolbox – techniques matrix for self-evaluation, monitoring feedback loops and measuring influence on decisions. Accessed online at https://icma.org/sites/default/files/305431_IAP2%20Public%20Participation%20Toolbox.pdf (icma.org) (Last accessed: 30/06/2025)